

KUTADGU BİLİĞ İ
ZAMAN-MEKÂN-KONUŞUR:
XI. YÜZYILDA BALASAGUN'DAN KÂŞGAR'A,
BALASAGUNLU'DAN KÂŞGARLI'YA

F. Sema Barutcu ÖZÖNDER¹

ÖZET

Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig*'de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak, 11. yüzyıl Türk hükümdarlık kutunun öğretisini, Türk devlet erkânı, âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bedî bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da bize ulaşan nüshaları ile Türk dilinin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir. Bütün *Kutadgu Bilig* yazmaları, ne yazıcıların kendi diyalektlerine bir tercüme ne de metnin dili ile yazıcının dilinin uzlaştırıldığı kısmî uyarlamalar değildirler. Her üç *Kutadgu Bilig* yazması da yazıcılarının metni hiç değiştirmeden olduğu gibi bir ayna kopyasını yapmaya çalıştıkları ayna kopyalardır. Ancak her üç metin arasında yazıcı müdahalelerinin sonuçları olarak görülen farklılıkların birleştikleri özellikler, yazmaların yazıcılarının diyalekti ile metnin kaynak diyalektinin aynı, fakat devamı olduğuna götürmektedir. Elbette *Kutadgu Bilig* yazmalarındaki yazıcı müdahalelerinin neler ve nerelerde olduğunu belirlemek, hem şecerevî hem de tarihsel diyalektoloji açısından bize aydınlatıcı bilgiler verecek, değişme süreçlerinin

¹ Ankara Üniversitesi DTCF, Prof. Dr. barutcu@humanity.ankara.edu.tr

istikametlerini ve niteliklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu itibarla, eldeki yazı bu sorulara cevap arayacak bundan sonraki "*Kutadgu Bilig* II: *Kutadgu Bilig*'in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri" başlıklı incelemeye dair, eserin zaman - mekân - konuşur bilgilerini anlamak için yapılmış bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

Anahtar kelimeler: Yûsuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Erken Orta Türkçe.

**KUTADGU BILIG I
TIME, SPACE AND SOCIETY:
FROM YUSUF OF BALASAGUN TO
KASHGARI AND BALASAGUN TO KASHGAR
IN XITH CENTURY**

ABSTRACT

Yusuf of Balasagun, effectively using all the social and cultural communication codes of his language in *Kutadgu Bilig*, perfectly has given the doctrine of Turkish state *qut*, the principles, etiquette and procedure of the state government to Turks and Turkified peoples. In order to provide the knowledge of time, space and society/speaker required for Turkish historical dialectology, Yusuf and *Kutadgu Bilig* manuscripts/copies may serve as a source of information on variation and change of Turkish language in the Early Middle Period and the following stages, and also to understand the standardization processes of Turkish. All copies of the Work are neither the full or partial dialectal translations into the "own" dialects of scribes nor the full or partial adaptations. The differences caused by the interferences of scribes leads us to the conclusion that the dialects of scribes are the same as the original dialect of the text. Of course, an evaluation of what and whereabouts are the scribal interferences in *Kutadgu Bilig* manuscripts will

give information both genealogically and also in terms of historical dialectology, and it will help us to understand the directions of the change processes and their characteristics. Therefore, this article is an initial research to seek answers to these questions at a further article.

Key words: Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, Early Middle Turkish.

1. GİRİŞ

Kutadgu Bilig, yazılış tarihi, yazıldığı yer/yerler ve yazarının iyi bilindiği Türk dilinin en hacimli eserlerinden biridir. Yazarının adının Yûsuf (KB 6627) olduğunu, 50'li yaşlarında eserini yazmaya başladığını, bu işin 18 ay sürüp H. 462/1069-1070'te tamamlanıp bittiğini (6623, 6624, 6495), Türkçede yazılmış telif bir eser olduğunu (6617 v.d.), Buğra Han zamanının han dilince söylendiğini (KB B23, A14), ilk taslak hâlinin Balasagun'da tamamlandığını (B58), son hâline Kâşgar'da verildiğini (B59, A24-25) yazarının ve eserinin tanıklığı ile biliyoruz. Eser Tavgaç Kara Buğra Hanlar Hanı² huzurunda

² Eserin sunulduğu hana ait kayıtlar, manzum mukaddimede (b. 23 *buğra han*, b. 60 *tawğaç kara buğra hanlar hanı*), mensur mukaddimede str. 14 *buğra han*, 25, 26 *tawğaç buğra han* olarak geçer. Asıl metinde ise, hem fihristler hem de han övgüsüne ayrılmış IV. bâb başlıklarında hanın kimliği nüshalara göre değişiklikler gösterir:

A8/8 tordünç bab orduken hanı beg medhın
ayur
A13/16 yaruğ yaz faşlın uluğ buğra han
oğdüz-in ayur
#B3/5
B17/8-9 li-hākāni^l-ecelli^l-muzafferi^l-
mü^oeyyidi nāşiri^l-hākki ve^od-dīn tawğaç
uluğ buğra han ebā ^oalī hasan bin arslan han
rahmetu^lllahi ^oaleyhi

okunarak ona sunulmuştur (B60, A25-26). Çeşitli dillerde başka

C8/5 bāb yaz fazlını buğra han ögdisi-ni
ayur

C16/6 bāb tawğaç uluğ buğra han tengri ʿazze
ve celle yarlıkasın

C8/5 fazl+: ş yerine ž yazılı.

Görüldüğü gibi A nüshası fihristinde, *orduken hanı* olarak yalnızca hanlığın asıl merkezi Kâşgar işaret edilmişken, bölüm başlığında *uluğ buğra han* yazılıdır. B fihristinde bu bāb adı yoktur, ancak bölüm başlığı vardır ve unvanları ile birlikte Arapça *tawğaç uluğ buğra han ebā ʿalī ḥasan bin arslan han* adı yazılıdır. C nüshasında ise fihrist *buğra han*'ı, bölüm başlığı ise *tawğaç uluğ buğra han*'ı göstermektedir. Fihrist ve başlıklar dışarıda tutulduğunda, Yûsuf IV. bölümün 88. beytinde eseri sunduğu hanı *uluğ buğra han* olarak belirtmiştir: *ajun tuttı tawğaç uluğ buğra han / kutadsu atı birsü iki cihān*. Eserdeki 85 *uluğ ḥākān*, 89 *dīn ʿizzī = ʿizz al-dīn*, *devletka nāşir = nāşir al-devle*, (*devletka*) *muʿīn = muʿīn al-devle*, *milletka tāc = tāc al-mille*, *şerʿatka dīn = dīn al-şerʿa*; 91 *dünyā cemāli = cemāl al-dünyā*, *uluğluqka körk*, *mülketka nūr = nūr al-mülke* ibareleri Karahanlı hakanları ile ilgili yazılı kaynaklarda ve Karahanlı paralarında tespit edilen Arapça unvanlara da uygunluk göstermektedir. Yine bu kaynaklardaki Arapça unvanların bir kısmının Türkçelerini de KB'de bulabilmekteyiz. Meselâ, *şems al-devle* için *kut küni* (354, 1660, 2173), *kutb al-devle* için *ilçi başı*, *melik al-devle* için *ilig kutı* gibi. Elbette Yûsuf'un *Kün Toğdı ilig'i* de Kara Hanların Arapça unvanlarındaki *meliki'l-maşriq'a* denk geliyordu. B. D. Koçnev'in (1995, 1997) çalışmalarından derlenerek paralarda geçen Karahanlı hükümdarlarının unvanları için bkz. Hunkan (2005: 389 v.d.). Arat, B nüshası başlığında ayrıntılı yazılan bu hanın Karahanlar cedvelinde adının bile geçmediğini belirtse de, aynı devreye ait Yarkend belgelerine dayanarak, onun bir Arapça mahkeme belgesinden tespit edildiğine de işaret eder (1979²:XVIII). Toprak mülkiyeti anlaşmazlığı ile ilgili 474 (veya 494) Zü'l-hicce birinci günü / 2 Mayıs 1082 (27 Eylül 1101) tarihli bu mahkeme kararında geçen *meliki'l-maşriq ve'l-şin tağğaç buğra kara ḥākān | ebī ʿalī el-ḥasan bin süleymān arslan kara ḥākān*, KB'nin *tawğaç uluğ buğra han*'ı ile ilk Barthold (1925) tarafından ilişkilendirilmiştir (ayrıca bkz. Gronke 1986: 484; Doc. I, plate I-II, 479-487). Bu Doğu Türk hakanının H. 462-496/M. 1069-1113 arasında hüküm sürdüğü bilinmektedir. Belgede, *Şark'ın Tağğaç Buğra Kara Ḥākān*'ın oğlu *Çağrı Tegin Ebū Mūsā Hārūn*'un da adı geçmiştir, onun *Toğan Tegin Ebu'l-Muzaffer Me'mūn* adında bir oğlu daha olduğu Ebu Zeyd Hibetullah b. Muhammed e't-Taberî'nin ona affettiği bir tıp eseri olan *Bâh-nâmesi*'ne bakılarak anlaşılmaktadır (Hunkan 2005: 368 vd.).

başka adlarla tanınmakla birlikte (B28-30, A19-22), Turanlılar ona *kutadğu bilig* "*kutlanma/kutlu olma bilgisi*"³ dermiş (B30, A22). Yûsuf da eserine *kutadğu bilig* demiş (112), kitabının adını *Çutadğu Bilig* koymuştur (350).

KB'nin sonradan eklenmiş manzum ve mensur mukaddimeleri (sırasıyla B, A), Yûsufun doğum yeri ve ailesi hakkında da bilgiler vermiştir. Buna göre Yûsuf, Kuz Ordu⁴ ilinde soyu-sopu belli, ana dili eserin dilinden olan bir ailenin, yani bir Türk ailesinin oğlu olarak doğmuştur (KB B57-58 Kuz Ordu, A 23-24 Balasagun)⁵. XI. bölümde Yûsuf, kendisi hakkında da bilgi vermektedir; onun ellili yaşlarında olduğunu, kuzgun tüyü rengindeki saçlarının artık tamamen ağarıp kuğu tüyüne döndüğünü (365) öğreniyoruz. Yaşlılık yaşları ile diyalogunda altmış'ın kendisini çağırdığına bakarak onun ellilerinin ortasında olduğunu da ileri sürebiliriz (365 vd.). Biz Yûsuf'un eserinin asıl muhatabı sevinç içinde ömür süren iyi genç gibi mutlu ve hareketli bir gençlik geçirdiğini, eserini söyleyip yazdığında artık yürürken bile yorulduğunu, gözünün ferinin söndüğünü anlıyoruz (374). Yaşı altmışla sınırlaması 4625'te de vardır (: *Yaşın altmış ve vaktin de kış ise, sıcak şeyler kullan; soğuk şeyler ile arkadaşlık etme*).

³ Buradaki *kut*, Hun yabgusunun unvanı *tengri kutı cabğu* (Tekin 1993: 12-13)'dan başlayıp Türk Kağanlığı yazıtlarındaki *kut* ile devam eden, Uygur *Iduk-Kut* Kağanlığına ad olan *kut*'la bir ve aynı anlamla kullanılmıştır. Çince karşılığı *tso* olan terimin, Çince kaynaklarda *t'ien* (= Tü. *teñri*) ile birlikte, daha çok bir sülâlenin başa geçmesi ile ilgili olarak kullanıldığı belirtilmiştir (İ. Togan v.d. 2006: 173).

⁴ *Kuz Ordu* adının A7/8'de *kur o.*, C 6/14'de *kut o.*, B - olduğuna bakarak nüshaların çekimlendiği zamanda artık adının unutulduğu anlaşılmaktadır. Nitekim A, B, C nüshalarından manzum kısma tekabül eden doğum bilgisinde Kuz Ordu'nun adı Balasagun'la yer değiştirmiştir. Bu özel ad A'da *bila-sagun* yazılıdır.

⁵ Yûsuf'un yetişkinlik döneminin en azından bir kısmının, devletin doğu (=merkez) kanadındaki iç karışıklıklardan dolayı batı kanadının sevk ve idaresinde olduğu bir döneme rastladığı anlaşılıyor.

Yûsuf'un yetmişî hiç muhatap almadığına bakarak, çağının ortalama insan ömrünün altmışlar olduğunu söyleyebiliriz.

Bütün bu bilgiler, zaman-mekân-konuşan bilgilerini dakik olarak arayan Türkçenin tarihsel dilbilimcisi için yeterli sayılabilecek bilgilerdir. Hem eserin içeriği hem de mukaddimeler Yûsuf'un veya eserin sosyal muhitini belirlememize izin vermektedir.

2. Zaman-Mekân-Konuşur: XI. yüzyılda Balasagun'dan Kâşgar'a, Balasagunlu'dan Kâşgarlı'ya

2.1. Biz eserin, Yûsuf'un tasnifinden geçen yerlerinde ne kendisinin ve/veya ailesinin nereli olduğuna ne de etnik kimliğine dair işaretler bulmuyoruz. Ona ve ailesine ait bu bilgiler, manzum ve mensur mukaddimelerden edinilmektedir. Ancak manzum ve mensur mukaddimeler dışarıda tutularak, Yûsuf'un Türk yer-suyu ve Türk etnik kimlik bilgisine işaret eden birkaç beyiti dikkati çeker:

körü barsa emdi bu türk begleri / ajun beglerinde bular yigleri (276)

bu türk beglerinde atı belgülig / toña alp erdi kutı belgülig (277) [krş. Tejik]

yime yakşı aymış bu türk buyrukı / körür köz yarukı oğul kız okı (1163) (A49₁₄ terek b.)

takı munda yigrek ayur türk hanı / kınama yalawaş söz aysa köni (3817)⁶

idi yakşı aymış bu yağma begi / kamug işke bilgi yetilmiş ögi (1758)

⁶ türk şu beyitte de erk ile cins ad gibi geçmiştir: 5151 ay ilig bağa kör seniñde oza / beg erdi atañ ilde erk türk tüze (A145₂₇ erek türk üze).

*negü tir eşit yakşı **yağma** begi / kamuğ iş içinde yetilmiş
ögi (4947)*

*negü tir eşitgil biliglig **çigil** / biligsiz eşitgil boyun bir
egil (3491)*

*tilin edgü sözle işimsinmegil / basıngan bolurlar biligsiz
çigil (4448)*

*yağız yir yaşıl torqu yüzke badı / hııay arkışı yağtı
tawğaç eği (68)*

*negü tir eşitgil **ötüken** begi / sınap sözlemiş sözni yetrüp
ögi (1962)*

*idi yakşı aymış **ötüken** begi / tilin tutzu birmiş saıa söz
yigi (2682)*

*negü tir eşitgil **ıla** atlığı / tapuğun beğümiş kişi kutluğı
(841)*

*idi yakşı aymış **ıla** atlığı / boğunda beğüki kişi kutluğı
(1629)*

*negü tir eşitgil **ıla** atlığı / tuz etmek kiıüt ay kişi kutluğı
(2319)*

*negü tir eşitgil **ıla** beg sözi / sözi ma'nısi ol sözüııke tözi
(1779)*

*negü tir eşitgil **ıla** sir teıi / iği edgü yaı bu bitig söz yaıı
(2696)*

*negü tir eşitgil **ıla** erkini / tapuğçı törüsin ayur kör anı
(4752)*

*negü tir eşitgil **uç ordu** begi / bilip sözlemiş sözke yetrüp
ögi (1594)*

*negü tir eşitgil **uç ordu** hani / boğunda talusı kişide çııı
(2966)*

*negü tir eşitgil uç ordu hanı / tüzü ilke yanızap söz aymış
köni (3815)*

*negü tir eşitgil uç ordu hanı / at edgü tile ay ölügli kıanı
(5569)*

*meşel keldi türkçe muşar meşzetür / anı sözledi men
munu yanızatur (273 Yûsuf/meşel)*

*keyik tağı kördüm bu türkçe sözüğ / anı akru tuttum
yakurdum ara (6617)*

*muşar meşzetü keldi türkçe meşel / okıgıl munı sen
köñül ögke (319 Yûsuf/meşel)*

*negü tir eşit emdi türkçe meşel / başında keçürmiş bu
kökçin saķal (667 Ay Toldı/meşel)*

*muşar meşzetü aydı türkçe meşel / eşitgil munı sen uçup
özke al (880 Kün Togdı/meşel)*

*muşar meşzetü aydı türkçe meşel başında keçürmiş bu
kökçin saķal (1798 Ögdülmiş/meşel)*

*muşar meşzetü keldi türkçe meşel / okıgıl munı sen asıg
özke al (1826 Ögdülmiş/meşel)*

Metinde *bu il kend begi* (216, 3460), *bu sü başlar er* (5461), *bu boğun begi* (6138) gibi gönderimli "Türk" ve "Türk yer-suyu"na işaretler de vardır.

Yukarıda sıralanan bu özel adları metnin konuşur fâillerinin muhataplarına olan ilişkisini kurarak şöyle de gruplandırabiliriz:

Yer-su⁷:

⁷ KB'de iki kez tanıklanan **Tawğaç** her ikisinde de Yukarı Çin'i işaret etmektedir: 68 *yağız yir yaşıl torķu yüzke badı / hutay arķısı yadı tawğaç edi*; 88 *ajun tuttu*

Ila: *ila athığı* "Ila ileri geleni" 841 Ay Toldı hükümdara, 2319 Ögdülmüş hükümdara [*negü tir eşitgil ı.a.*], 1629 Hükümdar kendisine [*idi yakşı aymış ı.a.*], *ila beg sözi* "Ila bey(inin) sözü" 1779 Yûsuf okura [*negü tir eşitgil ı.b.s.*], *ila sir teği* "Ila Sir kâtibi" 2696 Ögdülmüş hükümdara (C'de yok; A97³⁷ *negü tir eşitgil tile-ser teği*) [*negü tir eşitgil ı.s.t.*], *ila erkini* "Ila erkini"⁸ 4752 Odgurmuş Ögdülmüş'e [*negü tir eşitgil ı.e.*].

Ötüken: *ötüken begi* "Ötüken beyi" 1962 Ögdülmüş hükümdara (A75²⁰ da *yegi*) [*negü tir eşitgil ö. b.*], 2682 Ögdülmüş hükümdara (A97²³ *iti y. aytı edüken*) [*idi yakşı aymış ö. b.*]

Uç Ordu: *Uç Ordu Begi* "Uç Ordu beyi" 1594 Hükümdar Ögdülmüş'e [*negü tir eşitgil u. o. b.*], *Uç Ordu hanı* "Uç Ordu Hanı" 2966 Ögdülmüş hükümdara, 3815 Odgurmuş Ögdülmüş'e, 5569 Ögdülmüş hükümdara [*negü tir eşitgil u. o. h.*].

Etnonim:

Türk: *türk begleri* "Türk beyleri" 276 Yûsuf okura [*körü barsa emdi bu t. b. / ajun beglerinde bular yigleri*], 277 Yûsuf okura [*bu t. b. +nde atı belgölüg / toña alp erdi řutu belgölüg*], *türk buyruķı*⁹ "Türk kumandanı/bakanı" 1163 Yûsuf okura (A49¹⁴ *terek b.*) [*yime yakşı aymış bu t.b. / körür köz yaruķı oğul kız oķı*], *türk hanı* "Türk hanı" 3817 Odgurmuş Ögdülmüş'e [*taķı munda yigrek ayur t. h. / şınama yalawaç söz aysa köni*]; cins ad *erk türk*

tawğaç uluğ buğra han/kutadsu atı birsü iki cihan. Karahanların unvanlarının bir parçası olarak geçen *tawğaç* için ayrıca bkz. aşağı, 46. d.n.

⁸ KB'in *İndeks* neşrinde, *erk* 'kudret, güç' altında *e.-ini* olarak (1979: 157). Ancak Arat çevirisi onun sözcüğü *erkin* unvanı olarak okuduğunu gösterir: *Ila e.-i* T3K İYELİK; B341/7 *irkinini*. Clauson da sözlüğünde vermiştir (ED 225a **2irkin**). KB'in *İndeks* neşri, dikkatsiz hazırlanmış bir *posthumus* eserdir. Arat metin ve çeviri neşrinin de doğrularını yanlışla çevirdiği için, KB metninin nüsha farkları da dikkate alınarak, ayrıntılı gramatikal dizininin hazırlanması bir ihtiyaçtır.

⁹ *buyruķ*, KB 2941'de *öge buyruķı* içinde de geçer. *Öge*, Karahanlı paralarında da tanıklanmış olmakla birlikte *buyruķ* yoktur.

5151 (A145₂₇ *erek türk uze [ay ilig bağa kör seningde oza / beg erdi atañ ilde e. t. tüze];*

Çigil: *biliglig çigil* "bilgili Çigil" 3491 Ögdülmiş Odgurmış'a [*negü tir eşitgil b.ç.*], *biligsiz çigil* "cahil Çigil" ("câhil ve haşin insanlardır" Arat 323; "ignorant bumpkins" Dankoff 1983:185) 4448 Ögdülmiş Odgurmış'a [*tilin edgü sözle işimsinmegil / basınğan bolurlar b. ç.*]

Yağma: *yağma begi* 1758 Yûsuf okura; *yağma begi* "Yağma beyi", 4947 Hükümdar Ögdülmiş'e [*negü tir eşit yakşı y.b.*].

Dil:

Türkçe: *türkçe meşel* "Türkçe mesel" 273 Yûsuf/*meşel* [*meşel keldi t. muñar meñzetür / anı sözledi men munu yanžatur*], 319 Yûsuf/*meşel*, 667 Ay Toldı/*meşel*, 880 ilig Kün Toğdı/*meşel*, 1798 Ögdülmiş/*meşel*, 1826 Ögdülmiş/*meşel*; *türkçe söz* "Türkçe söz" 6617 Yûsuf/Türkçe söz [*keyik tağı kördüm bu t. s.+üg / anı aķru tuttum yakurdum ara*]

Yûsuf'un "Türk" etnik kök bilgisi Kâşgarlı Mahmûd ile uygunluk gösterir. O da "Tejik"lerin Afrâsiyâb diye adlandırdıkları dünya hükümdarını Toņa Alp Er (DLT 509/409, 605/496 *Toņa Alp Er*; 33/19 *Alp Er Toņa*) ile eşleştirir ve onu dünya beyleri arasında en iyileri olarak gördüğü Türk beylerinin içinde adı en iyi bilineni ve ünlüsü olarak bildirerek (KB 277 *Türk*, KB 280 *Tejik*), kendi Tabgaç Buğra hanlarını İslâm kaynaklarında olduğu gibi Afrâsiyâb soyuna bağlar. Yûsuf hemen izleyen beyitlerden birinde "Bu cihana hâkim olmak için, bin türlü fazilet gerek; yaban eşeğini alt etmek için, arslan olmak gerek" (KB 284) diyerek Tabgaç Buğra hanların *Arslan* unvanlarına da sanatlı bir göndermede de

bulunmuş olmalıdır.¹⁰ Çok daha ilgi çekici olanı hükümdar Kün Toğdı ile Odğurmuş arasında geçen konuşmada, Yûsuf'un Odğurmuş'ı hükümdara onun hükümranlığını sürdürdüğü *habitat*nın canlıları ile zenginlik kaynaklarını sayarken¹¹, *aya kök böri* "Ey bozkurt!" (5378) diye hitap ettirmiş olmasıdır ki bu bize Türk köken mitini hatırlatmalıdır. Yûsuf'un Turan-İran savaşlarının efsanevi Türk hükümdarı Afrâsiyâb'ının¹² (Kök) Türk Kağanlığının da kağan soyu olan Aşina sülalesinin bir kolundan geldiği bugün artık pek tartışılmamaktadır (Hunkan 2005: 56 v.d., Pritsak 1951: 281, Grenard 1939: 51). Yûsuf'un bir hükümdar neslinin nasıl çıkıp sürdürülebileceğine dair sözleri *Ötüken begi*'ne söyletmesi (1962, 2682), onun Aşina sülalesinin *Ötüken* ile olan tarihsel bağımlı bilgi olarak sakladığının bir işareti olarak da anlaşılabilir. (Kök) Türk kağanlık yazıtlarının devlet tutulması gerekli *ıduğ yer subı* olarak tanımladığı *Ötüken*'in, Kâşgarlı Mahmûd'da da olmakla birlikte, sıradan bir yer adı olarak verilmesini kutlu yönetim merkezi olarak artık değerini yitirdiği şeklinde açıklamak, *Ötüken*'i elden

¹⁰ Türk köken mitinde/mitlerinde arslanı aramak gereksiz bir çabadır. Konunun elbette doğrudan arslan hayvanının Proto-Türk ve En Eski Türk Yer-suyunun hayvanı olup olmadığı ile ilgisi vardır. "Arslan"ın adının veya figürünün Hun, Eftalit, Kök Türk ve ardıllarında, ve nihayet İslâmî muhitte en erken Karahanlı ve Selçuklularda kişi adı, unvan dâhil olmak üzere çeşitli işlev ve anlamlandırmalarla kullanımı Türk köken açıklamaları açısından her hangi birşey ifade etmese de, Hunlardan başlayarak bunların eski ve orta çağlar imparatorluk zamanlarına, dolayısıyla geniş ve etkin bir "Türk" siyasî hâkimiyet, yönetim ve yeni yerleşme sahaları kadar hükümranlıkların alâmetlerinin sınırlarının tayinine yardımcı olmaları bakımından değeri vardır. *Arslan* sözcüğünün köken açıklamaları farklı farklı olsa da, Türkçe olduğu tartışmasız gibidir; görüşler ve kritikleri için bkz. Eren (1999: 20b-23a). Yûsuf'un eserinde *arslan*, *ıt* 'köpek' (2047, 2048), *kılan* 'yabanî eşek' (284) ile karşılaştırılmış; *beg*, *sü başı* 'kumandan', *alp er*, *til* 'dil (organ)' ile benzetme yolu ilişki kurulmuştur.

¹¹ "Odğurmuş'ın Hükümdara Öğüt Verdiğini Söyler" başlıklı LXXI. bölümün 5362-5379. beyitleri arası, sanki Karahanlı doğasını tanımlamaktadır.

¹² KB yazarının, *Şehnamesi*'nde Afrâsiyâb'ı şiirleştiren Firdevsî'yi ve İslâm kaynaklarını iyi bildiği tartışmasızdır. Bunun için bkz. İnalcık (1966: 259-271), Kafesoğlu (1970: 1-38), Dankoff (1983).

çıkarınların yeni Türk yönetim merkezlerini başka yerlere kaydirdıkları anlamına da gelse de, bunun bütünüyle gerçekleştiğini ileri sürmenin tam doğruyu yansıttığını söylemek güçtür. Zira biz "merkezî devlet" in merkezinin Ötüken olduğu telakkisinin IX-X. yüzyıldan sonra da Türk-Moğollarda, yani hem geçici olarak Kırgız ve Kıtanlarda hem de ardından çok daha güçlü olarak Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunda geçerliliğini sürdürülebildiğini, merkezî devlet olmada Ötüken bölgesine sahip olmanın öneminin henüz yitirilmediğini biliyoruz.

Yûsuf eserinde öğütlerini veya mesajlarını, daha doğru olarak hükümdarlık kutuna dair bilgilerini çoğunlukla *han, beg, buyruk, erkin, atlıg* 'ileri gelen', *biliglig* 'bilgili' sırasındaki atalara söyleterek bu Türk hükümdarlık bilgilerini güçlendirme, böylelikle daha etkili olma yolunu seçmiştir¹³. Sözlerine atıf yapılanların kimler olduğunu veya eser kurgusu içinde yaratılmış kahramanlar olup olmadıklarını elbette bilmiyoruz, ancak hem onlara söylenen sözlerin içeriğine hem de bu ad ve sanları üzerlerinde bulunduranların Türk yönetim örgütlenmesi içindeki yerlerine bakıldığında, bu sözler XI. yüzyıl Türklüğünün sosyal ve siyasî- idarî hayatının kökleri ile ilgili fikir verecek değerdedir.

Ötüken begi böyle konuşturulanlardan biridir. "Beyliğe lââyık bir beyin nasıl olması gerektiğinin" anlatıldığı bölümde geçen *ilig/hükümdar* ve Ögdülmiş arasındaki konuşmada Ögdülmiş, hangi haslet ve vasıflara sahip olduğu takdirde buduna *uluğ beg* olunarak bu *uluğ beg*'den *edgü uruğ* 'iyi soy', yani 'iyi hanedan'

¹³ R. Dankoff da Çingizli Türk-Moğol dönemi öncesi Türklerdeki *kut* telakkisine dair yazısında, Yûsufun İslâm muhitinde Arap ve Fars yanında bir Türk *kut* geleneğinin de inşasını hedeflediğini belirterek, eserinde verdiği mesajlar için başvurduğu kaynakların böyle unvanlar taşıyan Türk otoriteler olduğuna işaret etmiştir (1981:92-93).

çıkacağına *Ötüken begi*'ne söyletmiştir (1962 vd.).¹⁴ “Sözünü sınavarak ve aklına başvurarak söyleyen” biçiminde nitelenen *Ötüken begi*'ni Yûsuf bir referans olarak almış ve hükümdara onun “söylediklerini dinlemesi”ni öğütlemiştir. Devam eden beyitlerde beylik hastalığının ilacının *ög* 'akıl' ve *bilig* 'bilgi' olduğu vurgusu daha önceki 'bilge' unvanlı Türk kağanlarını da hatıra getirmektedir.¹⁵ Yûsuf, hükümdara hangi vasıflara sahip "*bitigçi ilmğa* = divan kâtibi ve *ilmğa*"¹⁶ gerekli olduğunu anlattığı

¹⁴ KB'nin *edgü urug* 'iyi soy/hanedan' terimi, bize daha sonraki Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunun *altun urug*'unu ister istemez hatırlatsa da Türk imparatorlukları ile Çingizli Türk-Moğol imparatorluğunda *imperium*'un devletin kurucu sülalelerinde işleyişi arasındaki farka işaret etmesi bakımından bkz. Kafesoğlu (1970:24-25).

¹⁵ Nitekim, biz *Bilge* unvanlı Karahanlı hükümdarlarını dönem tanıklarından biliyoruz: **Bilge** N.çor Qadır Han (ilk Karahanlı hakani), Alp Kılıç Tonga **Bilge** Türk Tuğrul Hâkân (Hüseyn b. Hasan'ın Özkend'deki Rebiülâhir 547/Temmuz-Ağustos 1152 tarihli türbe kitabesindeki unvanları), Kutluğ **Bilge** Han °Abdu'l-ğâlik b. Hüseyn (574/1178-1179)'e ait Semerkand'da bulunan parada 1065 El-Hâkânü'l-Azâm Kutluğ **Bilge** Han Ebu el-Muzaffer °Abdu'l-ğâlik Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn; *Fârâb yöneticilerinin paralarında*: 1146 Kutluğ **Bilge** Hâkân (570'e kadar), 1147 El-Hâkânü'l-°âdil Şemsü'l-dünyâ ve'd-dîn Kutluğ **Bilge** Hâkân (596/7?), 1148 *aynı* 59., 603); *Yer ve tarihleri belli olmayan yöneticilerin paralarında*: 1172 El-Hâkânü'l-°âdil Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn Kılıç **Bilge** Hâkân (555-575 arası), 1174 El-Hâkânü'l-°âdil El-Azâm Ğiyâşu'd-dünyâ ve'd-dîn Kutluğ **Bilge** Hâkân (566-575 arası), 1176 El-Hâkânü'l-°âdil Şemsü (?)°d-dünyâ ve'd-dîn Muhammed Kutluğ **Bilge** Hâkân (599'a kadar), 1177 El-Hâkânü'l-Azâm Şemsü'd-dünyâ ve'd-dîn Muhammed Kutluğ **Bilge** Hâkân (?) (Koçnev 1995, 1997'den Huncan 2005: 388-460 Ek 1. Para Tablosu). Yûsuf'un eserinin asıl kahramanları hükümdar *Kün Toğdı* ve vezir *Ay Toldı* adlarındaki *kün* 'güneş' ve *ay* 'ay' terimlerinin de Oğuz kağan destanı da dâhil edilerek ilk Türk kağanlarının unvanlarında kullanıldığına da araştırmalar işaret etmiştir. Ar. *şems* (= *kün* 'güneş') de Karahanlı unvanları arasında kullanılmıştır. Ayrıca bkz. dip not 2.

¹⁶ KB *ilmğa* < **él imğa*: Sözcük, KB'de üç kez geçmektedir; 34. Bâb başlığında ilk kez geçen *ilmğa* metin içinde iki kez daha tanıklanıyor (4065, 4146). Arap harfli nüshalarda aynı bir yazımla görülen sözcüğün Türk-Uygur harfli yazıcısının bilinmediği ilk iki tanığın yanlış yazımından anlaşılmaktadır: 34. bâb başlığı A97/12 *ıldmağ-a*; 4065. b.: A116/34 *almğa*, satır altında Uygur harfleri ile *kadip*; 4146. b.: her üç nüshada da *ilmğa* okutacak şekilde. Birleşik bir kuruluşur ve

Türk unvanlarında sıkça görülen *él çor*, *él teber* vb. ile karşılaştırabilir: Küli Çor Doğu 12 (24) ... *kağan inisi él çor tigin kelip ulayu tört tigin kelip işbara bilge küli çorığ yoğlat(t)ı bedizin bedzet(t)i olurt(t)ı* "Kağanın küçük kardeşi **İl Çor Tigin** gelip, ayrıca dört tigin gelip İşbara Bilge Küli Çor'u yoğlattılar, heykelini yaptırıp oturttular."; Kül Tigin Kuzey 3 *az él teberig tutdı* "Az İlteberi'ni yakaladı." Clauson da sözcüğün birleşik bir yapı olduğunu bildirmiş (ED 146b C **élmgā**;) ve *ımgā*'nın *Sui Shu* ve iki *T'ang Shu*'da Türk unvanları listesinde *yen-hung-ta* olarak geçtiğini ve Karlgren'e göre *iäm yung d'ât* olarak söylenen biçimin T'ang döneminde muhtemelen *ımgalar* için *im gö dar* olarak telaffuz edildiğini belirtmiştir (ED 158b 2 **ımgā**;) . Terim her iki *T'ang Shu*'da da, *yabğu*, *küli çor*, *apa*, *él teber* (*sse-li-fa*), *tudun*, *irkin* rütbelerinin ardından, *él teber* ve *tarқан* rütbelerinden önce verilerek, "en yüksek rütbeli komutanların bu unvanlarla adlandırıldığı" kaydıyla kaydedilmiştir (HTS, TS 215vA, 3a-12a ve 215 B, 1a-2b, bkz. Mau-Tsai 2006: 255). Kâşgarlı DLT'de hem *ımgā*'ya hem de *ılmgā*'ya madde başı açmıştır. 'Malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar' (76/64) olarak tanımlanan *ımgā*, Karahanlılarda *ımgaların* en güvenilir görev tanımı olarak değerlendirilmelidir. Buna karşılık *ılmgā/ılmgā* 'hakanın mektuplarını Türk yazısı ile yazan kâtip'tir (83/74). DLT'de açıkça görülmektedir ki, *ılmgā*lık hakanın yarlık ve bitiklerinin Türk yazısı (yani, literatürde bilinen adıyla Uygur) ile yazan kâtime sınırlanmıştır. Dikkat çekici ki, DLT'de *bitigçi* yoktur, fakat *ılmgā/ılmgā* terimi KB ile uygunluk sağlar gibi gözükür (Bkz. aşağı). *ımgā* terimini, Ş. Tekin ve daha sonra Gronke Arapçada ve Arap yazısı ile yazılmış H. 24 Sefer 515 / 14 Mayıs 1121 tarihli Yarkend'den bir Karahanlı toprak satış senedinin tanıklar bölümünde de tespit etmişlerdir (Ş. Tekin 1979-1980:871, 878, tıpkı basımı: 880-881, satır 43 ; Gronke 1986: 495, Document III, Tanıklar bölümü str. 17, pls. V ve VIa). Gronke'nin hem okuyuşu hem de terimle ilgili notu kendi ifadesi ile J. R. Hamilton'a dayandırılmıştır (1986: 495, d.n. 340; 497, 17. not). Tekin hem *ımgā* hem de *ılmgā/ılmgā* için bu ilk Karahanlı eserlerindeki kayıtlara dikkat çeker. Her hâlde Karahanlı toprak satış senedinde bizim için önemli olan, diğer tanıkların aksine *ımgā* görev unvanını taşıyan tanık ile *resul-dar* [Türk-Uygur. yazısı ile r'swl t'r (<Ar.+Fr. *resâl-dâr*) 'sarayda elçilerin maiyetinde görev yapan memur' (Steingass, 576b), 'bazı Orta çağ İslam devletlerinde elçilere mihmandarlık yapan saray görevlisi' (Merçil 2007:588)] unvanını taşıyan tanığın tanıklıklarını Türk (=Uygur) yazısı ile bildirmiş olmalarıdır. Senette *ımgā*'yı izleyen sözcük Tekin tarafından *hâcib* olarak okunurken, Gronke X'NYP (veya S'NYP) olarak yorumlamış çeviride de aynı biçimde bırakmıştır. Haciblik kurumunun ve zaman içinde *haş hâcib* ve *uluğ haş hâcib*liklerin ihdasının ilk Müslüman ve erken Müslüman Türk devletlerinin devlet teşkilatında saraydaki görevleri dikkate alındığında Tekin'in okuma yorumu

dikkate alınmalıdır. Tekin, *ımğa* ve *ılmğa* ile ilgili açıklamasında, *ılmğa*'nın ilk parçasını Kâşgarlı'nın 'iki hakan arasındaki barış' tanımını verdiği *il* (DLT 36/23, 109/98) sözcüğü ile açıklar ve yazı yazabilen *ımğalara ılmğa* dendiğini belirterek onların özellikle Kâşgar'ın doğusundaki idarecilerle, özellikle Müslüman olmayan Uygurlarla yazışmalara baktıklarını ve bu yüzden belgenin sonunda Uygur yazısı ile imzalarını atıklarını söyler (1979-1980: 878-879). Bu açıklama *él teber*, *él teriş*, *él ögesi* gibi terimlerdeki *él/il* 'devlet; ülke' parçasıyla bir ve aynı olması gerektiğinden kabulü güçtür. Kâşgarlı'nın 'iki hükümdar arasındaki barış' anlamını verdiği *il* sözcüğü de bu unvanlardaki *él/il* 'devlet; ülke'den (ED 121b 1 é!) gelişmiş olmalıdır. Bu toprak satış senedi, hem *resul-dar*, hem *ımğa* hem de *hācib*'i Türk-Uygur yazısı ile tanıklıklarını beyan edip imzalarını atmalarından dolayı gerçekten ayırır ve onları doğrudan saray divanına bağlar. *İlmğa/ılmğa*, 10. yüzyılın ilk yarısından Iduk-Kut Uygur Hanlığı İdaresinden Merkez Mani Tapınağına verilen Uygur harfli talimat-name değerindeki bir yarlıkta da üç kez tanıklanmıştır: 004. *mojak ılmğa tutuk*, 009. [(t)tağay bars ılı(mğa)], 015-016. *öhtünki n(ä)* || *yıggu tırgü bar ärsär ılmğa* *tutuk yıgıp* || [yahşı tutzun], 094-098. *iş ayğuçı-lar bilzün iş ayğuçı* || *tağay bars ılmğa tutuk-ka yumuşçı kiçiği kutadmış* || *y(i)gen iş ayğuçı kumar bars t(a)rkan-ka yumuşç(i)* || *(k)[i]çiği il körmüş* . *bu işlerig iş ayğuçı-lar* || *uz kılsar ögdi-ke açığ-ka tegzün. ağduğ* || *kılsar üç yüz kıyn-ka tegzün* (Moriyasu 1991:39, 44, 107. Metnin neşri ve içeriği ile ilgili olarak ayrıca bkz. Geng 1978:497-516, Zieme 1975:331-338, Lieu 1981: 153-173, özellikle 163-173; *aynı kişi* 1998:89 v.d., Moriyasu 1991:38-46, Almanca çevirisi 2004). Bugün Pekin Çin Tarih Müzesi'nde korunmakta olan belgede (8782T, 82=Y 974=K7709, Moriyasu 1991: Pls. XXVII-XXXIII), ilk ikisi ancak tamamlamayla belirlenebilen terimi, Uygur Iduk-Kut Hanının verdiği yarlıkla Mani manastırının iki *iş ayğuçısı* olarak görevlendirilenlerden, aynı zamanda *tutuk* görev unvanını da taşıyan Tağay Bars'ın görev unvanında buluyoruz. Tağay Bars ile birlikte tayin edilen diğer *iş ayğuçısı* Kumar Bars ise *tarқанlık* sahibidir. Mani veya Buddhist tapınaklarda *iş ayğuçı*ların 'âmir'lerin işlevlerine Röhrborn sözlüğünde işaret etmiştir (UWb 299b **ayguçi**). Lieu, kesin olmamakla birlikte *iş ayğuçı*'nın Çince 'Işığın Buddhası Mani'nin Öğreti ve Usüllerinin Divanı (*Mo-ni kuang-fa chiao-fa yi-lueh*)'nın Beşinci Maddesindeki manastır tarafından kabul edilen bağışları idare eden 'Aynın Düzenleyicisi' ile bir ilgisi olabileceğini belirtir (1981: 166, 1998: 89-90). Hem imtiyazlık bildiren *tarқан* hem de eskiden beri daha çok sınır boylarındaki askeri birimlerin yönetiminden sorumlu olanların taşıdığı *tutuk* unvanlarının ancak devletin başı *kağan* veya *kanlar* tarafından verilebildiği bilindiğinden, Tağay Bars İlmğa Tutuk'un *iş ayğuçı* görevinin yalnızca Mani kilisesi hiyerarşisi içinde dinî bir terim değerini taşıdığını düşünmek yeterli bir izah olmaz. Terim, muhtemelen Böğü Kağan zamanından

başlayarak Doğu Maniheizminde kilise yönetiminin Hanlıkla olan bağına ve Uygur Hanlığında Mani Kilisesinin Hanlığın ve Hanlık tüccarlarının iktisadî ve malî işlerinde üstlendiği role, Tağay Bars İlmğa Tutuk'un Hanlık idaresindeki görevine işaret eder. Han tarafından *iş aygucu* tayin edilen Tağay Bars Tutuk'un asıl görevi ise *ilmğalık* idi. Moriyasu *ilmğa tutuk'u* [財務都督] 'hazine tutuğu', 務担当(書記)官 'devletin finans işlerinden sorumlu (kaydını da tutan) memur' olarak tanımlamıştır (1991:89, 107). Moriyasu, *ilmğa* için notuda hem Clauson'un hem de DLT'nin *imğa* maddesine gönderme yaparak onun Çin tarihlerindeki terimle kurduğu ilişkisine de değinir (1991:89; 2004: 110-11). 6-9. yüzyıllar Çince kaynaklardaki Eski Türkçe sözcüklerin Çince fonetik transkripsiyonlarını inceleyen Kasai (2014), araştırmasında bu Çince veriye yer vermemiştir. Bu belki Çin. 閻洪達 yánhóngdá (T'ang rekonstrüksiyonu: iem *hung *dhat) unvanındaki 達 dá *dhat sinogramının araştırmacılar tarafından Türkçe çokluk eki +lAr'ın telaffuzu olduğunu düşünmelerinden kaynaklanmış olabilir. *Beishi*, *Sui Shu*, eski ve yeni *T'ang Shu*'da olmak üzere aynı yazımla dört kez tanıklanmış olan 閻洪達'nın Yeni *T'ang Shu*'daki (XTS) art arda sıralanan ve hiç biri çokluk telaffuzuyla verilmemiş olan Türk unvanlarının arasında bir istisna olarak kalmış olması dikkat çekicidir. 達 sinogramı Çince kaynaklarda *Tatar*, Moğolca *daruga*, Türk kaganı *Tatpar*'ın yazımında da kullanılmıştır (Bkz. Hucker 1985: 5971 *tà-kuǎn* 達官, 5991 *tó-lǎ-tá* 達勒達, 5993 *tâ-lū-huā-ch'ih* 達魯花赤 (= *darugaçi*), 6058 *tá-tá* 達達; *Tatpar* için Kasai 2014:130). Çingiz ve sonrası dönemde yerini *daruga*'ya bırakan Tü. *yargan* görev unvanı söz konusu Mani Tapınak Talimat-namesinde/Yönergesinde tespit edilmiştir (Moriyasu 1991:46, str. 124 *y(a)rgan*, ayrıca bkz. aşağı).

Anlaşılan o ki Merkez Mani Tapınağının *iş aygucuları* devlet tarafından atanıyorlardı ve metnin *iş aygucusu* Tağay Bars, *ilmğa tutuk* olarak hem belgede geçen Mani tapınaklarının ihtiyaçları için Manici yöre sakinlerinden hane başına nelerin toplanacağı, bu toplananların miktarı, paylaşılması ve dağıtımı hem de bunların hane hane deftere kaydı işini yapıyordu. Bu halktan toplama ve kayıt altına alma işinin Devlet Divanının işi olduğu, Yönergenin çıktığı yeri gösteren ve Başbakan=*İl Ögesi'nin uzun tomara belli aralıklarla vurulmuş olan, - elimizdeki başı ve sonu eksik belgeye belli aralıklarla toplam 11 kez - Çince damga yazısı (篆書 *zhuànshū*) ile yazılı damgadaki *Büyük Damga* (寶印 *baoyin*) ibaresi göstermektedir: 'Ulu ve Kutlu Uygur Hanlığının Kançılara ve Sekreteryasından, Başbakan *xie yu-jia-si* /*İl Ögesi'nin kıymetli/Büyük Damgası (大福大迴鶻國中書門下額於迦思諸宰相之寶印 (1) *da-fu-da-hui-hu* (2) -*guo zhong-shu-menxia* (3) *xie yu-jia-si zhu* (4) *zai-xiang zhi bao-yin*) (Moriyasu 2004:150 [1991:127-

128], *il ögesi* için ayrıca bkz. Kasai (2014:124), *mén-hsià shěng* 門下省 'kançılırya' ve *chūng-shū shěng* 中書省 'sekretarya' için sırası ile bkz. Hucker 3939, 1619). Uygur İduk-Kut hanının *il ögesi*'nin/başbakanının damgasının 寶印 sinogramlarını taşıyor olması, onun *Büyük Damga* olduğunu gösteriyor. Çingizli devletinde de bu devam etmiştir (Yokkaichi 2010: 215-230, bkz. 218-219, d.n. 1, 2; Ho 2008:1-54, özellikle 17 vd.). Moğolcada bu han/imparator damgalarına *kas buu tamaga* deniyordu ve *kas*, *tamaga* gibi Türkçe *kaş* 'yeşim taşı'ndan alıntılanmış bir terimdi, *buu* ise Çince 寶 *bao* veya onun basitleştirilmiş varyantı 宝 *bao*'dur (ayrıca *kas nisan* 'kaş damga' da. Bunun için bkz. Cleaves 1949: 1-133, özellikle 125, not. 211). Biz Uygur Hanının *il ögesi*'nin damgasının *kaş* 'yeşim taşı'ndan yapılmış bir **kaş tamga* olduğunu anlıyoruz. Yüan döneminden Koço İduk-Kutluğunun Çince-Türkçe iki dilli bir dikili anıt yazıtının Türkçe yüzünde *bao tamga* da tanıklanmıştır (Geng-Hamilton 1981:22, 42-43 V/12. *tun-y-anı erksingü pao tamgalar*, ayrıca bkz. 44-45, V.50 notuna). Çin'de T'ang sülalesi zamanında Wu Zetian'dan itibaren (624-705) kraliyet ailesi üyelerinin damgasında kullanılan 寶 *bao*'nun, Çingizli Türk-Moğol İmparatorluğu öncesinden kalma bu Uygur İduk-Kut Hanlığı başbakanının damgasında da kullanılmış olması önemlidir. Çingizli Sonrası Yüan sülalesi dönemine ait tâbi İduk-Kut Hanlığından kalma Türkçe metinlerde *altun tamga* terimi tanıklanmıştır. Bunlardan birinde, soyurkal yarlıkla İduk-kut atanan ve On Uygur İli'ni önceki usûle göre yönetecek Çingizli kağanlarının *altun uruğumuz çingizte altun tamga* "Altun uruğumuz Çingiz'den *altun tamga*..." yetkisiyle yetkilendirildikleri anlaşılıyor (Geng-Hamilton 1981:19-20 III/18, 45 v.d.), yine *iduk-kut oğ at altun tamga* *özinde ök erip* "Iduk-kut Kao-tch'ang Wang adı/unvanı altında *altun tamga* bizzat kendisinde olup" (Geng-Hamilton 1981:21 IV/44). Ancak *altun tamga* sahibi olma yetkisinin her hanlık ailesi üyesine verilmediği de anlaşılmalıdır: *altun tamga-sız iduk-kut kao-çay oğ at-nu amrak inisi seŋgi tegin-ke birip* "Altun tamgasız İduk-kut Kao-tch'ang Wang adını/unvanını sevgili küçük erkek kardeşi Senggi tegine verip" (Geng-Hamilton 1981:22, 43 V/18-19; Zieme 1985: 41.9). Bunlar Çingizli öncesi Uygur İduk-Kut Hanlığının han damgasına 寶 *bao tamga* dendiğini de gösteriyor. Ancak malları için olduğu kadar etnik ve etno-politik kimlik ve özel kimlik işaretleyicisi olarak damga sahibi olma kültürünün çok eski olduğunu bildiğimiz Türklerin devletlerinde siyasî hükümlerlik âlameti olarak Çince *bao tamgalar*ın ne zamandan itibaren kullanıldığını bilmiyoruz. Bununla birlikte, 17/11/822'de Çin sarayına giden Uygur elçisi P'u-ku Ch'ang'a sarayda tutulan bazı rehinelerle birlikte bir devlet damgasının verildiğini, 4/7/825'te ise İmparatorun, 12 kağıt ipek yanında bir devlet damgası almak için

T'ien Wu-feng'i kağan'a gönderdiğini öğreniyoruz (Bkz. Mackerras 1969: 236-237). Demek ki, Ötüken Uygur kağanı, T'ang imparatorunun gönderdiği Çince devlet damgasına karşılık, kendi devlet/Kağanlık damgasını göndererek iki devlet arasındaki eşitlik ilişkisini, diplomasinin mütekabiliyet kurallarını incelleme kullanarak göstermişti. Muhtemelen Ötüken Uygur Kağanlığının yıkılışından sonra kurulan Uygur hanlıkları ile sınırlanarak kullanıldığı anlaşılan Çince *baotamğalar* Çingizli Türk-Moğol imparatorluğu ve ardılları Çingizli uluslarına bu kanalla intikal etmiştir. Ne *al tamğa* ne de *altun tamğa*, Kâşgarlı'nın Divanı'nda olmadığı gibi, ana hedefi hükümdarlık kutu bilgisinin mesajını vermek olan Yüsfün *Kutadgu Bilig*inde de tanıklanmamıştır. Bunlara bakarak, Karahanlı devlet evrakında hakanların *tamğaları* ile hakanın *tamğa* vererek (KB 1036 *vezirlik añar birdi tamğa ayağ / tuğı kövrügi birle birdi kıyağ, 1766 ayağ birdi tamğa at üstem kedüt / ağırladı aşru tükel boldı kut*) yetki verdiği görevlilerinin *tamğaları* arasında yapılan ayrımlar hakkında yeterli bilgi sahibi değiliz. Ancak her durumda Türkçe İhe Ashete Yazıtı I. Taş Arka 1'deki *Altun Tamğan*'ı (bkz. aşağı) hatırd tutarak, Çingizli devletinde devlet işlerinde kullanılan *al damğa* ve *Büyük Damğa* arasındaki ayrıma dair bkz. Yokkaichi (2010: 215-230, bkz. 218-219, d.n. 1, 2, ayrıca bkz. Spuler 1957: 317, 320-321; TMEN II, 933. *tamğa*). Hotanca bir metinde tespit edilen *amğa* ile Türkleşmiş Sogdlara ait Dunhuang'da bulunmuş metinlerde tanıklanan *'my'* da bu Türkçe metinlerdeki *imğa* ile aynı sözcüktür: Sogd/A:10 *'my'* *'amya'*, /A:14-15 *tt'rcykw 'my'* *'Tatar amyası'*, /A:9 *t't'ry ms' 'yty 'my'*, /A:22 *t't'r-dyn k'lmys 'my'* *'Tatar'dan gelmiş amya'* (Sims-Williams-Hamilton 1990, bunlar için bkz. Rybatzki 2006:82). Muhtemelen Tezcan-Zieme (1971:453 A 2)'deki *beg bars qmğa*'nın adında da bu görev unvanı vardı (ancak krş. UWb 117a **amga**). Sözcüğün *amğa* yolunu izleyerek Çin. 押衙 *yǎ-yá* 'Lackey, categorical designation of non-official hirelings used for menial work in units of territorial administration.' (Hucker 7873) sözcüğünden alıntılandığı da iddia edilmiştir. T. Takata (1987: 97-100), 9. ve 10. yüzyıllarda Dunhuang bölgesinde konuşulan Çince ile ilgili araştırması dolayısı ile incelediği Tibet yazısı ile Çince yazılmış 848'den sonraya tarihlenen bir kolofon metninin (India Office C 130) üçüncü satırında geçen *"ab'aga'yı*, aynı satırda *Kang rje-man* olarak yorumladığı ibarenin *rtse-rje-man-chad* 'subordonné du gouverneur' ibaresinin kısaltılması ve Çince *yaya*'nın basit bir Tibetçe adaptasyonu olan *rje-man*'la denkleştirmiş ve onun da Tibetçede *"am-'ga*, Hotancada *qmğa* olarak tanıklanan sözcüğe karşılık geldiğini ifade etmiştir. Tibet yazısı ile yazılı Çin. *"ab'aga*, Hotanca ve Tibetçe metinlerden tanıklanan *"am-'ga* ve *qmğa* Çin tarihlerindeki Türkçe unvanlar dizisinde **ımğalar* olarak yorumlanan sözcüğün *imğa+*, ve daha geç tarihli Türkçe metinlerde tek başına ve *ilimğa* içinde tanıkladığımız *imğa* ile aynı sözcük olmalıdır. Tibetçe kolofon metninde sıralanan

Buddhizm'in kutsal metinlerini yazan kişi Takata'ya göre Kırgız ülkesinde doğmuş Semerkand kökenli bir Sogd olan Kang *yaya*, yani "*ab'aga* iken, Thomas ve Clauson'a göre Tonyukuk'un sülâlesi de olan *A-she-te'*yi gösterdiği düşünülen *Ha-se-to 'Ab-hga-den'*dir (1927:283). Kolofon metninin izleyen satırındaki *the'u kyig shi chor* Takata tarafından metnin Fransızca çevirisinde yorumlanmadan verilmiş, Thomas ve Clauson ise bu yazımın Çince kaynaklarda *Tu-k'i-she* olarak görülen *Turgāsh'* (= Tūrgeş) gösterdiğini düşünmüşlerdir. Son yorumlama kabul edilirse, bu, kolofonda sayılan Buddhizm'in pek çok kutsal metninin Türgiş *chor* içindeki çok dilli Buddhist **imğa* tarafından yazıya geçirildiğini gösteriyor ve *imğa* görev unvanını "yazma" eylemi ile birleştiriyor. *Imğa-amğa* terimi kuruluş bakımından Türkçe kökenli olduğundan şüphe duymadığımız *öge* 'müşavir' (< *ö-ge*), *bilge* 'bilge' (< *bil-ge*), *tamğa* 'damga' [< *tam-ğa*, buradan *tamğaçi* 'damgacı' ED 505b, fakat *tamğan* (< *tam-ğan* '?damgacı') da: Ongin Ön 4 *işbara tamğan çor yabğu*, Ongin Ön 4 *bilge işbara tamğan tarğan*, Ihe-Ashete I. Taş Arka 1 *kül tudun inis(i) altun tamğan tarğan*. Kuruluşunu krş. *yarğan* (ED 903b, Erdal 385-386) ~ *yarğuçı* (*yarğuçı-sı bitkeçi-si* 'les juges et les scribes' Geng-Hamilton 1981:20, 38 IV/8; *yarğuçı* CC 118 → Mo. **jarꞑuci** (Rybatzky 2006: 318a) ile] yapısındaki terimlerle birleşir. *Imğa-amğa*'nın Çince 押衙 *yǎ-yá*'dan geçtiğine dair izah ve kabuller (bkz. Moriyasu 1991:89, Almanca çev. 2004:111, Rybatzky 2006:82) ise, *buyruḡ* 'kumandan, bakan' (< *buyr-uk*) yapısındaki *tutuḡ* '(daha çok) devletin uç/sınır vilayetlerinin askerî-idarî başı' unvanının Çince'den izahına benziyor. Elimizdeki malzemeye göre, anlaşılan Hunlarla başlayıp (Kök) Türklerle devam eden zamanlarda Türkler, han/kağan sarayı içindeki hanlık/kağanlık yönetiminin yazma, yazışma, sayma, toplama ve kayıt tutma, devlet damgası altına alma, saklama gibi devletin iktisadî olarak kalkınmasına dair işleri de kapsayan idarî ve malî birimlerine bağlı çalışan yüksek dereceli memurlarından, oğullarının ve tâbileri diğerlerinin üstüne devleti temsil eden *tamğaçi*'lar (bkz. Kül Tigin Kuzey 13 *maḡaraç tamğaçi oḡuz bilge tamğaçi*) atadıkları gibi, *imğaların* ve/veya *él imğaların* da atıyorlar idi. *Imğa* DLT'de 'malları korumak ve onları toplamakla görevli hazinedar' (76/64) olarak tanımlanmıştır. Bu tanım, yukarıda da belirtildiği gibi Karahanlılarda *imğaların* en güvenilir görev tanımı olarak değerlendirilmelidir. Bunlar Çin sülale tarihlerindeki (Kök) Türk Kağanlık idaresi ile ilgili kayıtlara bakarak *ilimğalık*ın terimle birlikte işlev bakımından da hem Müslüman Karahanlı devletinde hem de çağdaşı Müslüman olmayan Türk devletlerinde değişmeden sürdüğüne işaret eder. Ancak *ilimğaların*, *él/il* 'devlet' terimi ile kurulan görev unvanlarına bakarak *imğaların* üstünde bir konumda olmaları gerektiğini söyleyebiliriz. Uygur Iduk-Kut Hanlığında devletin maliye ve yazı işleri dairelerinin (yani, *aḡlık* ve *bitiglik*) başbakanın/*il ögesi*'nin idaresinde yürütüldüğünü ve bu yönüyle de (Karahanlı)

Türk Hakanlığı ile uygunlaştığını göstermektedir ki, Yûsuf'un eserinde *yalawaç - bitigçi - ilmğa - ağıcı* devlet kurları arasında kurulan ilişki de belirgin biçimde bunu desteklemektedir. Kutadgu Bilig'in 29.-43. bâblarını kaplayan hükümdar-Ögdülmiş müşaveresi *beg - vezir - sü başlar er - uluğ hâcib - kapuğ başlar er - yalawaç - bitigçi (-) ilmğa - ağıcı - aş başçısı hon-salar - idişçiler başı serâbdâr - tapuğçılar* olarak *ukuš* 'akıl' makamındaki bir devlet erkânı dizilişini/kurlarını ayrıntılı olarak verir. *Bitigçi* (ve) *ilmğalar*, bir bilgili kişiye söylenen kısımlarda "asil mansıplara ulaşmış hizmetkârlar", yani *ul atka tegmiş tapuğ kılğuçılar* (4135) arasında belirtilmiştir. *Begden bitigçi ilmğa*'ya uzanan bu yukarıdan aşağı sıralama 4136 *beglik* - 4137 *yawğu* - 4138 *sü erki teg-* - 4139 *hıl ya on otağ teg-* - 4140 *vezîrlük teg-* - *ögelik teg-* - 4142 *kök ayıkluk teg-* - 4143 *sü başı yâ il başı bol-* - 4144 *hâcib bol-* - 4145 *ağıcı (ağılıkka a. kıl-)* - 4146 *bitigçi ilmğa (bolun-)* olarak izlenebilmektedir: Eserde bu asıl mansıp sahibi *tapuğçılar*, onlara tâbi veya onların altında çalışan *tapuğçılar/işçiler* izler: 4148 *töşekçi - kuşçı - aşçı* v.b. Yûsuf'un 'asil mansıp' için *ul* 'asil, temel' (ED 124a) sözcüğünden yararlanarak **ul at** terimini yaratmış olduğu anlaşılıyor, zira eserde *at* 'mansıp' için *ol* işaret sıfatını gerektirmeyen beyitler vardır, meselâ 4577 *yoğ aş bolur yâ ölüğ atıña / yâ ul at bulup aş birür yatıña*.

İlmğa sözcüğünün ilişkili ad-sanlarla KB'de geçtiği yerlere bakılırsa, bâb başlıklarında, 4146'da "gönül sırrını sağlam ve sıkı bir biçimde tutmaları ve ağızlarından söz kaçırmamaları gerektiği" belirtilerek *bitigçi* ile birlikte *bitigçi ilmğa* olarak ve ilk dizesinde *sü başı* ve *hâcib* kurlarının sayıldığı 4065'in ikinci dizesinde *söz aç-* eylemi ile ilişkisi kurularak tek başına bulunur.

2928 *yalawaç bitigçi kalı bolsa yig / anıy yası ilke toqr ay tetig*

4048 *bitig bilse sakış ağıcı bolur / ukuš ög ked erse bitigçi bolur*

4145 *ağılıkka kılsa ağıcı sini / bütün çın bolup sen yoriğil köni*

4146 *bitigçi ilmğa bolunsa özüy / köñül sırrı bek tut çıkarma sözüğü*

4065 *kayusı sü başı kayusı hâcib / kayusı ilmğa bolur söz açıp*

5913 *üçünçi tetig uz bitigçi bolur / kiriş hem çıkış bilse kaznağ tolur*

KB'deki veriler, *bitigçileri* üç devlet görevlisi ile doğrudan ilişkilendirir. Bunlar *yalawaçlar*, *ağıçılar* ve ve *ilmğalar* olarak karşımıza açıklamaları ile çıkarlar. *Bitigçi*'nin *yalawaç*'la ilişkisi *bitigçi*'nin varsa *bitig*deki yanlışını *bitig* muhabatına düzelterek doğrusunu iletmek iken, *ilmğa* ve *ağıcı* 'hazinedar' ile ilişkisi hesap-kitap bilmeleri (*bitig sakış bil-*) üzerine kuruludur. Bu ilişkide *bitigçilerin ilmğa* ve *ağıçılarla* beraber devletin tutulan defterlerle kayıt altına alınan gelir-giderlerinin hesap-kitabı işlerinde üstlendikleri görevi de işaret ettiğini görmekteyiz. Türkistan Türk bürokrasisinde Karahanlılardaki *bitigçilerin* yerini daha sonra *bağşılar* alırken, *ağıcı* ve *ilmğaların* yerini ise *başkağların* aldığı

anlaşılmaktadır. Eserin 34. bâbı, hükümdarın *bitigçi*'ye nasıl güvenerek yazılarını yazdırabileceği sorusu üzerine (2671) Ögdülmiş'in cevabı olarak *bitigçi ilmğaların* nasıl olması gerektiğine ayrılmıştır (2672-2738). Hükümdarın sorusu *bitigçilerin* eski Türklerde *beglerin* yazılarını yazan görevli olduğunu ve sahip olmaları gereken ilk vasıflarının da güvenilir olması gerektiğini zaten söylemektedir. Biz böylece *bitigçi* ve *ilmğaların* doğrudan hükümdara bağlı ve devletin bütün malî ve idarî yazışmalarından ve kayıtlarından sorumlu kişileri olduğunu söyleyebiliriz. Ögdülmiş'in cevabı bunu güçlendirir. Buna göre Yûsuf'un bu bâbda *ilmğa* olmadan, sıkça yalnızca *bitigçi* adını zikrederek yazdıkları hiç şüphesiz *ilmğa* için de geçerlidir.

Buna göre Karahanlı devletinin *bitigçi* ve *ilmğaları*,

- (1) Beglerin sözlerini yazarlar (2674).
- (2) Beglerin önemli veya önemsiz söylediği sırları tutmalıdırlar (2675).
- (3) Bu sırlara vâkıf olan kimse güvenilir, dürüst ve dini bütün olmalıdır (2676).
- (4) *Bitigçi*, bilgili, akıllı, güzel bir hatta ve üstün bir belâgata sahip olmalıdır (2693).
- (5) *Bitigçinin* hattı belirgin (*belgölüg*) olmalıdır (2733).
- (6) *Bitigçi* yazıda sözü yanlış yazmamalıdır. Yakınlar ve yabancılar arasında kırınglıkların ortaya çıkması yazıda sözün yanlış yazılmasından dolayıdır (2734). Yanlış yazılmış sözü, elçi (*yalawaç*) dili ile düzeltmelidir (2736).
- (7) *Bitigçinin* gözü tok olmalı ve tamahkâr olmamalıdır; doğru, içten ve gönüllü gani olmalıdır (2721).
- (8) *Bitigçi* haris olmamalıdır; bilgisini kötüye kullanmamalı, tamah ederek yazmamalı, yazıyı tahrif etmemelidir (2725).
- (9) Sır saklamayan *bitigçinin* cezası ölümdür (2683). Altın ve gümüş görünce aldanırsa başını kaybeder (2726).
- (10) *Bitigçi* sadık olmalı ve her zaman göreve hazır olmalı, her istenildiğinde, lazım olduğunda hazır bulunmalıdır (2727, 2731).
- (11) *Bitigçi* canı, malı-mülkü de dâhil beyine feda edecek kadar fedakâr olmalıdır (2728).
- (12) *Bitigçi* içki içmemeli, temiz tabiatli olmalı; yakışık olmayan bütün hareketleri kendinden uzaklaştırmalıdır (2729). Zira içki içen *bitigçi* bilgiden uzaklaşacağı/şuurunu kaybedeceği için yazıda şaşırır (2730).

Çünkü,

- (13) Devlet işlerinin tanzimi yazı ile olur ve devletin gelirleri de yazı ile kayda geçirilir (2707).
- (14) Ülkeye hükmedilecekse kalem ile hükmedilir (2711).

Böylece,

bölümde *Ötüken begi*'ne ikinci atfını yapar (2682) ve Türk yasalarında (: *törü*) devlet sırrını saklamayan sır kâtibinin uğradığı cezayı *Ötüken begi*'ne söyletir (2683, ayrıca 2726). *Ötüken begi* burada “çok iyi söyleyen ve sözün iyisini ulaştırır”dır. Aynı bölümde, devlet idaresinde söz ile yazı arasında kurulan sağlam ilişkide (2703, 2707, 2711, 2714), "yazışma usûlü"nün (: *bitig söz yanı*) en iyi usûl olduğunun *İla S¹R ?TAŋI'nA*¹⁷ söyletilmiş olması

(15) Kalem memleket tanzim eder ve hazine toplar (2714).

(16) Kalemden mürekkep damlarsa, altın gelir (2715).

(17) Güzel ve iyi bir memleket, ... kalem ile tanzim edilir (2720).

¹⁷ 2696 *İla S¹R tAŋI*: Arat *İla sır teŋi* olarak okuyup "İla kâtibi" olarak yorumlamıştır. İbareyi yalnızca B 200/9 böyle okutmaktadır; C'de bu beyit yoktur. A97/37'de ise denk gelen kısım *til-e ser teŋi* olarak yazılmıştır. A yazıcısı beyitin ikinci dizesini de değiştirmiştir, B'nin ilk *yanı* sözcüğünün yerini *ney*, ikincisini *teŋ* almıştır; bu onun *teŋ* sözcüğünü bildiğini gösterdiği gibi, beyiti tümden değiştirip benzer bir içeriğe taşıdığını da gösteriyor. A'da *teŋi* olarak görünmesi *teŋi* olarak okunmasına imkân verir. *İla*'yı izleyen sözcüğün bağlamdan ve yazımdan hareketle naşiri tarafından Arapça *sırr* 'sır' olarak anlaşıldığı anlaşılmaktadır. Eğer onu izleyen sözcük *teŋi* olarak yorumlanacaksa, hattın güzelliğinin belagatle birleştiğinde yazılı sözün de mükemmel bir ifade bulacağına işaret eden 2695. beyitteki hat ve belâğatin birleşmesinin, yani birbirine denk olmasının *teŋeş-* fiili ile verilmiş olması, *İla sır teŋi* için açıklayıcı olabilir. Eğer aynı sözcüklerse, *teŋ* metinde 6039 *ağarı teŋinçe* ve 6043'te *ağarı teŋi* olarak *ağar* ile bir çift söz gibi de kullanılmıştır. KB 2695 *teŋeş-* fiili, Buddhist çevre metinlerinde tanıklanmıştır: *tüŋüşgäy mu olar yeg alıŋ üzä* HtPar 143,20 (UWb 92b *alıŋ*). KB 2695 *teŋeş-* (*belâgat bile hat*) fiilinin (ED 526b XI. yüzyıldan itibaren DLT, KB) işlevi Buddh. Türk Hüen-t's. 1833 *kamaŋ suturlarıŋ teŋlemek atlıŋ ülgü*, U III 29, 16 *bir padakça teŋlig nom* ibarelerindeki *teŋlemek* ve *teŋlig* ile de karşılaştırılabilir. Bu sözcüğün, TT IV 10, 21'de *savçı* ile birlikte tanıklanan ve Clauson tarafından Çince'den alıntılanmış olabileceği belirtilerek 'messenger' anlamını verdiği (ED 516b VUD?F *tüŋci*: 785a *sa:vç:*), Erdal'ın art sıradan *tüŋçi* olarak yorumlayıp *savçı* veya *paxuayçı* ile birlikte kullanılarak 'spy, informer' anlamında kullanıldığını belirttiği sözcüğün (1991:111, 448) ilk hecesiyle ilgisi yoktur.

Bize göre bu yazımla sözcük, KB'de *öge* unvanının T3K İYELİKLİ kullanımında gördüğümüz 4069 *ögi* ve 4067 *kaŋuğa ögelik teŋir ög bolur* dizesindeki *öge* için *ög* ile karşılaştırılmalı ve *öge* (< *ö-ge*, *ö-* 'düşünmek'), *bilge* (<*bil-ge*, *bil-* 'bilmek') gibi sonu -*ga* ile biten Türk ad-sözcükleri grubuna dâhil edilmelidir. Önündeki *sır*

da (2696), Ötüken - İla hattı arasında kurulmuş olan mekân bağının, eski Türklerde devlet yazışma kültürünün zaman-mekân derinliğine dair bir tanık olabilir.

Eserdeki *İla erkini* (4752) ve *İla begi*'nin (1779) sözlerine yapılmış atıflar da aynı kapsam içinde; Ötüken'den başlayıp gelen devlet geleneği ve töresi içinde değerlendirilebilir. *Erkin* unvanını DLT'de *irkin* okutacak şekilde buluyoruz. Kâşgarlı Mahmûd, *irkin suw* 'birikinti su. Aynı zamanda biriken her şey' ardında 'Karluk büyüklerine *köl irkin* lakabı verilir; onun akli birikmiş bir göle benzer demektir.' (DLT 67/53) diyerek *irkin* unvanını Karluk büyüklerine ait bir unvan olarak belirtir. Bu ibare KB'de de geçmiştir. Clauson KB'nin bütün elyazmalarında A 117/3 *kök erken*, B 293/8 *kör tiğın* (noktasız *teğ*, C 239/16 *kök irken* olarak yazılıp Arat'ın *tiğın beg* (4068) olarak metne aldığı kısmı *kül i/erkin* olarak yorumlamıştır (ED 225b).¹⁸ Bunlar DLT'den hareket ederek Yûsuf'un *İla erkini*'nin ilk Türk Kağanlığından itibaren Türkçe kaynaklardan tanıkladığımız ve Ötüken Uygur

ise, *sir* okunabilir ve kağanlık yazıtları ile kaynaklarda *Türk* ve *Tarduş* etnonimleri ile birlikte geçen, Bilge Kağan yazıtında ise *Toğuz Oğuz* ve *Éki Ediz* budun adlarından önce [*Altı Sir* (Doğu 10) olarak tek başına da tanıklanan *Sir* budun adı ile bir ve aynı olabilir. Bilindiği gibi bu etnonim, İstemi kağan için *sir yabğu*'da ve Küli Çor Yazıtında (Doğu 9) da *sir irkin*'de *yabğu* ve *irkin* unvanları ile birlikte tanıklanmıştır. Özellikle, etnonimin Küli Çor yazıtında geçtiği kısmın içeriği kadar, İla Vadisinin de (Kök) Türk Kağanlığının yabguluk sevk ve idaresinde olduğu göz önüne alınırsa, KB'deki sözün sahibinin tarihsel bir *İla *Sir ?*tAngAsInA* ait olduğu düşünülebilir.

¹⁸ İbarenin geçtiği beyit şöyledir: 4068 *ıayusı inanç beg ıayı çağrı beg / ıayusı kül erkin ıayı ıawlı beg. ıağrı beg ve ıawlı beg* unvanlarının ise, ongunları (: kut hayvanları) sırası ile 'çakır kuşu' ve 'şahin' olan boyların beylerine işaret ediyor olmalıdır. *ıawlı* 'şahin' kuşunun Bozokların Kayı, Bayat, Alka Evlü, Kara Evlülerinin, *ıağrı* 'çakır kuşu'nun ise, Üç Okların İğdir, Bügdüz, Yıwa ve Kınıklarının kut hayvanları olduğu bilinmektedir. Türklerde *tamga* ve Oğuz boylarının tamga ve kut hayvanları için bkz. Alışık (2008: 66-78). Türklerde kut hayvanlarının adlarının kişi adı ve unvan olarak kullanımı *Türk Ad Bilimi*'nin ayrıca incelenmeye değer bir konusu olarak hâlâ önümüzde durmaktadır.

kağanlığında süren *erkin/irkin* unvanının Karahanlı sahasındaki yerine¹⁹ ve Karluklara sınırlanmış bir unvan olarak kullanılmaya devam ettiğine işaret eder. Muhtemelen Yûsuf'un *İla begi* (1779) ve *İla atlığı*/ileri geleni veya gelenlerinden (KB 841, 1629, 2319, 2696) verdiği sözler de Karluk boyundan kişilerin sözleri idi.²⁰ Biz

¹⁹ *irkin/erkin* unvanı Türk runik alfabesi ile yazılı metinlerde (: Kül Tigin Doğu 34 *yir bayırku uluğ irkin*; Küli Çor Doğu 9 *sir irkin*) tanıklandığı kadar Çin kaynakları dışında daha geç tarihli Türkçe va başka dillerde metinlerde de tanıklanmıştır.

²⁰ Yûsuf KB'de, Kâşgarlı Mahmûd'un 'köylülerin ve Türkmenlerin büyüklerine verilen unvan' (501/402) olarak kaydettiği *kök ayuqların* da bir sözüne yer vermiştir:

2644 *negü tir eşitgil bilir kök ayuq / bu söz uqmasa er anuñ ögi yoq*
2644 C'de yoktur, sözcüğün A nüshası yazıcıları tarafından tanınmadığı dizinin A23 *negü ter iş(i)dgil bilir kegi* (satır altında Uygur harfli *bilgi yoq*) *yoq* olarak yeniden düzenlenmesinden anlaşılmaktadır. Bunu A yazıcısının mansıbın olduğu 4967/2 dizesini A117/2 *kün oyuk-luq-ta öz at alur*, B yazıcısının ise ibareyi B293/7 *köngü yulık* (y- ve -ı- noktasız) olarak yazmaları güçlendirir. 4142'deki ise, A'da bu kez *koq oyukluq* olarak aslına daha yakın bir yazımla kaydedilmiştir. Bunlar, *kök ayuqluq* mansıbının değerini yitirdiğini veya artık geçerli olmadığını gösterebilir. Bu unvan 4067'de *kök ayuqluq* olarak açıkça bellidir. Ercilasun-Akkoyunlu'nun sözcüğü DLT'de *kök yuq* olarak okumalarında tek sözcük olarak yazılması etkili olmuş olmalıdır, fakat Clauson'un da belirttiği gibi 4 *kö:k*'ün hemen ardından geldiğinden *kök-ayuq* olarak düzeltilmelidir. Clauson *ayuq*'un başka yerlerde geçmediğini söyleyerek anlamının açık olmadığını belirtir ve bu yüzden ibarenin ilk parçasındaki *kök*'ün normal anlamlarından birine sahip olup olmadığını söylemenin mümkün olmadığını ifade eder. Anlaşılan bu yüzden Clauson sözlüğünde yalnızca KB ve DLT'den tanıklanan bu ibarenin ilk parçası için yeni bir madde başı açmıştır: ED 709a 5 *kö:k*. Tezcan (1981: 51) bu unvanın, Kırgız *kök başı* 'sudan yararlanma işlerini düzenleyen kişi' ile karşılaştırılabileceğini belirtmiştir. Bu unvanın da Türkmen-Karluklar arasından çıkan beyler için olduğunu düşünebiliriz.

Kök ayuq mansıbı, KB'de *kök ayuqluq* olarak çeşitli mansıpların sıralandığı bölümlerde iki kez geçmiştir:

4067 *kayuka ögelik tegir ög bolur / kayu kök ayuqluq üze at alur*

4142 *kalı kök ayuqluq tegir erse kör / özin ked küdezgü kutı badı kur*

Bunlardan 4142'deki hizmetle kuşanılan kurların yukarıdan aşağı sıralandığı mansıplar arasında *ögelik*'ten sonra, *sü başı yā il başı*'dan önce; 4067'deki ise

Yûsuf'un (Kök) Türk kağanlığının batı kanadı yöneticileri için tevdi edilen *erkin* unvanını taşıyan *İla erkini*'nin bir sözüne yaptığı atfı (4752), Tabgaç Buğra Hanların ilk Türk Kağanlığının yıkılmasından sonraki bir arayış ve toparlanma sürecinden sonra (Kök) Türk kağanlığının batı kanadı üstünde siyasî erki yeniden ihya ettiklerini destekler nitelikte bir tanık olarak da değerlendirebiliriz.²¹ Yûsuf'un *tapuğcı törüsü*'ne dair sözünü

kurların aşağıdan yukarıya sıralandığı mansıplar arasında *ögelik* ile aynı beyitte, fakat ona muvazi olarak ikinci dizede, *ımaç beg - çağrı beg*'den ise önce geçmiştir. Biz asıl mansıpları taşıyanların bir kısmının, budun içinde temayüz ederek gelenlere, bir kısmının da han ailesi üyeleri yanında, bağlı boy beyleri ve boy beyi ailesi üyelerine verildiğini biliyoruz. *Kök ayukluk*, Kâşgarlı'da hem köylülerle hem de bir etnonimle ilişkilendirildiğine göre bu, unvanın iki türlü de işletildiği sonucunu çıkarmaktadır. Yine özellikle Karluk büyüklerince taşındığı anlaşılan ve 10. yüzyıldan sonra görünmeye başlayan *sağun*, Cuveynî'nin *Târih-i Cihân-guşâ*'sında "*kwk s'yr* ساغر كوك" olarak maruf Semerkand hanı Celâle'd-dîn "Alî bin al-Hüseyn" olarak Batı Karahanlılar zamanından bir Semerkand hanı için *كوك* ile birlikte geçmiştir. Bu ibare Köprülü tarafından *kök sağun* olarak okunmuş ve *kök*'ün *sağun*'u daha yüksek bir seviyeye çıkartan bir değerde olduğu belirtilmiştir (Donuk 1988:32, Köprülü 1939:22-34). G. Doerfer ise, Cuveynî'deki *kwk s'yr*'in ilk parçasının *kül tegin*, *kül çor*, *kül erkin*, *kül tudun* unvanlarında görülen *kül*'e bakarak *kül sağun* olarak okunması gerektiğini belirtir (TMEN III, 1214). Bununla birlikte MK'nın Karluk büyüklerine ait bir lakap olarak kaydettiği (DLT 203, ED 811b *sağun*) *sağun*'lu bu birleşimin KB ve DLT'de tanıklanan *kök ayuk* mansıbının açıklanmasında, *kök türk* ve *kök teñri*'deki *kök*'leri de hatırlayarak, göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca bkz. Huncan (2015:119)

²¹ KB'de *yawğu* unvanının *beglik*ten sonra en yüksek unvan olarak sıralanması da XI. yüzyıl Türk Hakanlığının kuruluş yıllarının; "Yavguluk" devrinin bir işaretidir ve Yûsuf zamanında ülke hakanlık mevkiine çoktan yükselmiştir. Huncan'ın, Üç Karluk boyunun, 766 yılında Türğişlere son vererek Balâsâğün, Tarâz ve daha sonra elde ettikleri Kâşgar merkezlerinde "Yavguluk" çatısı altında tesis ettikleri birliği, Türk Hakanlığı'nın kuruluşunun ilk aşaması, yani "Yavguluk" devri olarak tanımlamasını ve bu ilk aşamanın en geç, Aşina soyundan gelen Bilge N.çor Kadir Han'ın tarih sahnesinde ilk kez görüldüğü 225 / 839-840 yılına kadar tamamlandığı ve ülkenin Yavguluk'tan "Hakanlık" mevkiine yükselerek dokuz tuğlu bir devlet olduğuna dair görüşünü (Huncan 2005), biz de kabul ediyoruz. KB'de bunun işareti şu beyitle de verilmiştir: 4893 *yaşık örledi*

naklettiği bu *Ila erkininin* kim olduğunu elbette bilmiyoruz. Ancak bildiğimiz, *erkin* unvanının On Okların batıdaki beş Nu-şı-bı boyu beylerine verildiğidir ki, Yûsuf'un *Ila erkini* ya *Ila* ve havalisini işgal eden oklardan birinin erkini idi²² ya da 8. yüzyılın ortalarından itibaren Türgişleri zorlayarak onların yerini alan Karluk erkinlerinden biri idi. Biz bu *Ila erkininin* nakledilen sözünde geçen sözcüklere bakarak da onun dili hakkında birkaç şey söyleyebiliriz. *Ila erkininin kör-* yerine, ancak DLT ve KB'den itibaren tanıklamaya başladığımız *bağ-* fiilini kullanmış olması (KB 4753/1) bölge nüfusunun dilinin diyalektal türlenmesindeki

yirde koptı toğı / yağa keldi aşnu toğuz al tuğı "Güneş yükseldi, yerden toz kalktı; dokuz al tuğu yaklaşmaya başladı." (Arat 1974²:353).

²² *Ila* vadisinin "Türk" yerleşme tarihi izlenebilmektedir. Bkz. Ögel (1962), Sinor (ed. 2000), Golden (1992). *Ila*, KB'nin çağdaşı DLT'den de izlenebilmektedir:

DLT 58/44 **Ila** nehir adı. İki kıyasına iki Türk kabilesi iner: **Yağma** ve **Tohsı**. Ve **Çigil**'in bir kısmı. Türk diyarının Ceyhun'udur.

DLT 41/28 **ögüz** akan her ırmak. Ceyhun ve Fırat gibi. Oğuzlarda bu kelime kullanıldığı zaman Benegit (Seyhun ?) ırmağı kastedilir. Şehirleri onun üzerindedir. Göçebe olanlar da bu ırmağın iki yakasına konarlar. Türk diyarındaki birçok nehir de bu isimle adlandırılır. Aynı şekilde uçtaki bir şehre **İki Ögüz** adı verilmiştir. Bu şehir **Ila** ile **Yawınc** ırmakları arasındadır.

DLT 608/500 **Yawınc Ila** yakınlarında bir şehrin adı.

DLT 25/11 Dillerin en hafifi **Oguz**larındadır. En doğrusu; **Yağma** ve **Tohsı**lar ile tâ **Uygur** şehirlerine kadar **Etil**, **Yamar**, **Ertiş**, **Ila** vadilerinde oturanlarındadır. En fasihi ise Hâkaniye (Karahanlı) hanlarının ve onlarla münasebette olanlarındadır.

456/359 **Yamar** yer adı. Oradan **Yamar suwı** akar. Bu, Yabaku bozkırında büyük bir vadidir.

DLT 549/448 **kimi** gemi (549) - Türklerde esreli ke- ile. Şiir: *kimi içre oldurup / Ila suwın keçtimiz / Uygur tapa başlanıp / Mıñlak ilin açtıımız* "Diyor ki: Gemiye bindik ve **Ila** suyunu geçtik. Bu, büyük bir ırmaktır. Uygur'a doğru yöneldik ve Mınglak'ı fethettik."

yerine dair ipucu sunabilecek bir tanık olarak değerlendirilebilir²³. **bağ-** ve onun fiil türevlerinin Yûsuf'un da diyalektal fiil söz varlığının sıklığı yüksek sözcüklerinden biri olduğu anlaşılma birliğinde, bir tasvirî fiil gibi **bar-** ile 'dikkat etmek' anlamında kullanılan **bağa bar-** KB'de biri İla erkininin sözünde (4753), diğeri Ögdülmiş'in konuşmasında (6390) olmak üzere iki kez geçerken, aynı anlamda kullanılmış olan **körü bar-** eserin bütününe yayılarak hâkim kullanım olarak karşımıza çıkıyor. Yûsuf eserinde üç yerde **İla** ileri gelenlerine de gönderim yapmıştır (841, 1629, 2319). Bütün bu en sık baş vurulan **İla** kayıtları, bir yandan onun yetiştiği ve olgunlaştığı iklimin İli havalisi olduğunu güçlendirirken, bir yandan da Karahanlı yönetiminin doğu kanadında **İla** sâkinlerinin daha çok öne çıkmış olabileceğini veya Yûsuf'un sanki öyle olmasını istediğini akla getirmektedir. Hükümdar ile Ay Toldı arasındaki müşaverede Ay Toldı, bir **İla atlığı**'na şunları söylemiştir: *negü tir eşitgil İla atlığı / tapuğun bedümiş kişi kutluğu, tapınsa tapuğcu begiğe kalı / katıg tutğu begler sevinçi yolu, bu begler tapısı üze kıl tapuğ / begi taplasa tapğı açtı kapuğ, tapuğcu tapuğ bilse törke tegir / tapuğ bilmese tördin ilke kelir, begin ked sevindürse tapnur kılı / açıldı bu kılka ağırılık yolu* "İla ülkesinin hizmet ederek, ikbale ermiş şöhret kazanmış kudretli şahsiyeti ne der, dinle. Hizmetkâr hizmet ederken, dâimâ beyleri memnûn edecek yoldan yürümelidir. Beyleri memnûn edecek şekilde hizmet et; bey memnûn olursa, bu hizmet ikbâl kapılarını açar. Hizmetkâr hizmet etmesini bilirse, baş-köşeye erişir; hizmet etmesini bilmezse, baş-köşeden eşige düşer. Hizmet eden kul beyini memnûn ederse, bu kul için itibar ve ihsan kapıları açılmış olur." (841 v.d).

²³ KB 4753 **bağa barsa ters iş bu begler işi / tapınsa teslim terk yaranmaz kişi** "Dikkat edersen, bu beylerin işi ters bir iştir; insan çok çalışmakla onlara kendisini kolay kolay beğendiremez." (Arat 1974²:343).

Hükümdarın *yalawaç*/elçisi olarak Odğurmuş'a gelmiş olan Ögdülmiş'in mektubu teslim ettikten sonra Odğurmuş'ın ona söylediği *yalawaç* töresine dair son sözleri bize iki ilgi çekici veriyi daha sunmuştur. Bunlar, *Uç Ordu hanı* ile *Türk hanı*'nın sözlerine dair şiirleştirilmiş kayıtlarda saklıdır. Odğurmuş önce *Uç Ordu hanı*'nın sözünü (3816) ve sonra "ondan daha üstün" olduğunu da belirterek *Türk hanı*'nın sözlerini (3817 v.d.) Ögdülmiş'e söyler. Biz Odğurmuş'ın *Türk hanı*'nın hangi "Türk" adlı devletin hanı olduğu kadar, bu Türk devlet *yalawaç* yasasının ne olduğu bilgisinin hâldeki Türk hanlarına aktarılırken, Kâşgar-Balasagun hattında hüküm süren yeni devletin hangi tarihsel devlet zeminine yaslandığına dair bir tanık olup olmadığını da elbette sormalıyız. Aynı bağlam içinde geçen *Uç Ordu hanı* dışında, bir diğer *Uç Ordu hanı* kaydına 2966'da da rastlıyoruz. Hizmetkârların beyler üzerindeki haklarının ne olduğuna dair bölümde (XXXVII I) budun seçkini ve insanların doğrusu olarak tanımlanan *Uç Ordu hanı*'nın sözleri Ögdülmiş'ten hükümdara söylenir; *beg* 'bey' iyi tutulan *tapuğçı* 'hizmetkâr/çalışan' ile ancak *erk/erklig il kend* 'güç/güçlü devlet'i düzenler ve böylelikle *bedük at* 'büyük ad' elde edebilir. *Uç Ordu* 1594'te bu kez *beg* ile birlikte. Dankoff bu beyti *Uç Ordu Begi* "Uç Ordu beyi"nin sözünün hükümdar tarafından Ögdülmiş'e söylendiğini düşünerek çevirmişse de, bu çok açık değildir ve Yûsuf'un doğrudan okura hükümdarın sözünü güçlendirmek için eklediği bir kayıt olarak da düşünülebilir. Dankoff çevirisinde, yer adlarını ve eserin kahramanları dışında bilinen özel adları korumuştur, bununla birlikte *Uç Ordu* her yerde ilk harfleri büyük olarak 'Three-Camps' olarak çevrilmiştir. Bu çeviri onun ibareyi *Üç Ordu* olarak okuduğunu gösterir. Emel Esin de KB kayıtlarını Türk kağanlarının birden çok başkentleri olduğu bilgisinden hareket ederek *üç ordu* olarak değerlendirmiştir (1968: 148, d.n. 54). *Uç Ordu*'nun *Kuz Ordu* gibi bir yeri işaret edip etmediği ayrıntılı çalışmaların konusu olmamıştır. *Uç Ordu*'nun ilk parçasına DLT'de '-kalın elif ile - Meşhur bir şehir' (30₁₆) rastlamaktayız. Kâşgarlı

haritasında da Uç'un yerini işaretlemiştir. Yûsuf'un Uç Ordusu'ndaki Uç'un DLT'deki Uç şehri ile bir ve aynı olup olmadığı açık değilse de²⁴, her iki kayıttaki Uç özel adı uç 'uç' (ED 17b-18a 1 u:ç) ile ilgilendirilip Türk kağanlıkları zamanındaki "uç kağan"lıkları ile karşılaştırmaya değerdir²⁵.

Yûsuf'un doğma-büyüme yerinin yoğun Çigil ve Yagma yerleşmelerine bağlı, Yagma ve özellikle Çigil boy adlarını geçirdiği beyit içeriklerinden anlaşılmaktadır. Metinde Çigil ve Yagma ikişer kez geçer. Yagma, beg unvanı ile biri Yûsuf'tan okura (1758), diğeri ilig/hükümdardan Ögdülmiş'e (4947) söylenirken, Çigil, her iki yerde de Ögdülmiş'ten yakın akrabası Ogdurmış'a, onun yaşadığı yerde söylenir. Ogdurmış, bilindiği gibi Ögdülmiş'in dünya işlerinden kendini çekmiş, zühd ve takva ehli yakın akrabasıdır ve Ögdülmiş, hükümdarın emri ile kuvvetle muhtemel yazar tarafından Kâşgar çıkış noktası alınarak iki kez Ogdurmış'ın yaşadığı yere gitmiştir. Ogdurmış'ın yaşadığı bu yerin neresi olduğu, KB bir kurgu metin olduğuna göre elbette belirlenemez; biz metinden onun ancak şehirden dağa çıktığı bilgisini öğreniyoruz. Ancak Ogdurmış'ın Ögdülmiş'le olan konuşmasındaki referanslarından birinin İla erkini'nden (4752), diğेरinin Uç Ordu hanı'ndan (3815) olması, Ögdülmiş'in Ogdurmış'a ise birine referans, diğेरine imaj bilgisi olarak iki kez

²⁴ Uç günümüzde Doğu Türkistan'daki Uç-Turfan adıyla bilinen yerleşim birimi ile birleştirilmiştir. Bu doğru olabilir. Şahin DLT 30/16'da '-kalm elif ile - Meşhur bir şehir' kaydı ile verilen Uç'u Kutadgu Bilig'deki Uç Ordu ile de ilişkilendirmiş, Kâşgar'da ikamet eden Türk hakanlarının yazlık başkenti olabileceğini de ileri sürmüştür (Şahin 2008: 117-122). MK'nın haritası da mahal olarak bu tespiti doğrulamaktadır. Merkez Mani Tapınağı Yönergesinde geçen 078 üç ordudaki yir-lerig üç kişi-ke birzün (Moriyasu 1991:43, 8782T, 82=Y 974=K7709, Pls. XXVII-XXXIII) cümlesindeki üç ordu ile ilişkisi açık değildir. Mani metni üzerinde çalışan araştırmacılar buradaki üç ordu'yu KB'deki Uç Ordu kayıtları ile karşılaştırmışlardır. Bkz. Zieme (1975:336), Moriyasu (1991:80-81).

²⁵ Bkz. Chiu T'ang Shu'daki kayıtlar için bkz. İ. Togan v.d. (2006: 226, 251, 257, 95-96). Uç beyleri de Türk yönetim düzeninden bilinmektedir.

Çigil'e (3491, 4448) başvurması ipucu olabilir. Odgurmuş'ın yaşadığı yer, Kâşgarlı'nın sözünü ettiği Kâşgar yakınılarındaki Çigillerin yaşadığı birkaç köyden biri değil, Barsgan'ın ötesinden başlayıp Taraz'a (Talas) uzanan bir alanda bir kısmının kıyısına indiği İla Vadisi arasında kara budundan Çigillerin yoğun yaşadığı yerlerden biri olabilir. Ögdülmiş'in Odgurmuş'a her iki ziyareti de atladır (I 3289-3290 *at*, 3322 *yol yürü-*; II 3955). Zühd ve takva ehli Odgurmuş ise Ögdülmiş'in evine, yani Ordukend'e=Kâşgar'a²⁶ yürüye yürüye gelmiş (5031), fakat yaya olarak gelmekle çok zahmetlere katlanmış (5039), uzak yer yakın olmuştur (5044, 5049).

Yûsuf'un eserinde 3491 *biliglig çigil* : 4448 *biligsiz çigil* ile **Çigil**'de bir karşıtlık da kurduğunu görmekteyiz. KB'yi çevirenler *biligsiz çigil*'i doğrudan bir etnonime işaret eden bir sözcük saymamışlarsa da, o da *biliglig çigil*'de olduğu gibi Çigil boyunu kastetmiş olmalıdır (sırasıyla Arat 1974²: 322, 255; Dankoff 1983:185, 154)²⁷.

Yûsuf'un 4448 *çigil*'i, Ögdülmiş'in ağzından Odgurmuş'a kara budun ile ilişkilerini nasıl düzenleyeceğini anlattığı ana bölümün altındaki *igdişçi* 'hayvan yetiştirici' meslek zümresine dair *İgdişçiler birle katılmaknı ayur* alt bölümünde, hayvan yetiştirici boyu "Çigil boyu" ile özdeşleştirdiği açıktır. Yûsuf, eserinde Türk kağanlığının bu hayvancı boyunun sosyal, iktisadî ve kültürel

²⁶ Kâşgar KB'nin A nüshasında *Orduken* olarak verilmiştir: A8/8 fihrist *tördüncü bab orduken hanı beg medhün ayur*. A'nın fihristindeki *orduken hanı* için bkz. yukarı.

²⁷ Aynı zamanda etnonim de olduğunu bildiğimiz *kıwçak*, KB'de her zaman cins ad olarak geçer: *kıwçak kowı* 2639, 5133; *kişi / er kıwçakı* 2477, 3407. Ancak 2639. beyitin B'de anlaşılmadığı, *kowı*'nın artık *kıwçak* ile birlikte değerini yitirdiği, *kowı*'nın *kulu*, *kıwçak*'ın da altında etnonime işaret ederek -p-li olarak *kıpçak* yazılmasından anlaşılmaktadır. Bu hâliyle B'nin 2639. beyiti olumsuz Kıpçak imajına da işaret eder gibidir. *Kıpçak*, kişi adı olarak Uygur sivil belgelerinde de geçer.

tanımlaması kadar kimlik tanımlamasını da yapmıştır. Yûsuf'un, Ögdülmiş üzerinden Çigilleri çok iyi tanıdığı bellidir (4445). Çigillerin Türk ordusunun at yetiştiricileri olduğunu KB 4441. beyit haber verirken, onların hayvancılıkla geçindikleri dönemin kaynaklarından da iyi bilinmektedir²⁸. 3491 *çigil* kaydı ise, bir bilgili Çigil'in sözüne yapılan atıf dolayısı ile geçer. Ancak bu beyitin nüshalara göre nasıl anlaşıldığını da görmek ilgi çekici olabilir. Beyitin ilk dizisinde geçen ve Arat'ın nüsha farklarına göre doğru olarak kurduğu *biligsiz çigil*'de *çigil* A 99/21'de *ç'gyl* olarak yazılmış iken, *biligsiz eşitgil boyun bir egil* şeklindeki ikinci dizinin *bir egil* kısmı *ber çigil* olarak yazılıdır. Anlaşılan A nüshasının yazıcısı, Yûsuf'un ilk dizedeki Çigil etnonimini burada değerlendirmiş ve Çigil'i itaate çağırmıştır. Böyle bir anlama, dönemin Karahanlı - Selçuklu - Gazneli ilişkilerinde Çigillerin konumunu hatırlattığı gibi, daha çok Çigiller ile Karahanlı hükümdarları arasında zaman zaman baş gösteren gerginliklere de işaret etmelidir. Şüphesiz, bunlardan daha önemlisi A nüshası yazıcısının Odgurmuş'u bu hitap ile bir Çigil olarak görmüş olmasıdır.

Çigillerle beraber Karahanlı devletinin diğer önemli Türk budun birleşenlerinden olan **Yağma** boyunun²⁹ adı, *yakşı* 'güzel' sözcüğü ile de güzellenerek verilen bir **Yağma begi**'nin her bakımdan güvenilir bir elçiyle mektup göndermenin gereksizliğine dair sözü dolayısı ile hükümdar Kün Togdı'nın Ögdülmiş'e (KB 4948) hitabında geçmiştir.

Kutadgu Bilig'de Sogd ve onunla ilişkili bir terime rastlanmaz. Eserde üç kez geçen *Tejik* adı³⁰, Türk-İranî Sasanî ilişkileri ile başlayıp Emevî ve Abbasîlerle süren Fars-Arap

²⁸ Çigiller hakkında bkz. Buharalı (1990-1991:59-62), Yakupoğlu (2010: 103-136).

²⁹ Yağmalar hakkında bkz. Hunkan (2005, 2008), Ekrem (2008).

³⁰ **Tejik**: 280, 282 *tejikler*, 3265 *tejik bilgesi*.

yayılmamasının bir sonucu olarak, başlangıçta yalnızca "Arap" etnikliğini kastetmiş olsa bile Yûsuf'un zamanında Abbasî tebası Müslüman Fars unsurlarını da içine alarak Türk olmayan "Müslümanları" kast etmiş olduğu anlaşılmaktadır. (Kök) Türk Kağanlığı yazıtlarındaki *Tezik* etnoniminin Abbasîlerle başlayıp Samanîlerle süren Türkistanlı Müslüman Batılılar için alem olduğu anlaşılmaktadır³¹. Terim, bugün Derice konuşan ancak Türk-Fars simbiyosisini güçlü bir biçimde barındıran Taciklerde devam eder.

2.2. Yûsuf'un eseri etnik aidiyeti öne çıkaran bir eser değilse bile, etnik kimlik bilinci ve bilgisi bakımından kendisi ve ötekiler arasında çizdiği sınırları belirleyebileceğimiz tanımlamaları da barındırır. Meselâ, Yûsuf'un eserindeki güzellik kavramı eski ve orta çağ "Türk normu"na uygun tarif edilmiştir³²:

*munıñda basaķı bu boşğutları / saķalsız kerek barça körki
yarı (2913)*

*yalıñ yüzlüğ oğlan **tolun teg yüzi** / bodı tal **ķara saç bediz
teg özi** (2914)*

*bili bolsa yılmık yana yarıñ **ķiñ** / **ürüñ bolsa ķirtıñ kızul
ķızģu eñ** (2915)*

*yaşıl kök sarığ al ağı ton **kedip** / aşıağı kötürse yaraşur
yorıp (2916)*

Yûsuf'un içkici başının sâkilerininin bu tasviri, onun eserin sonundaki *Yigitlikke açıp awuçğalķın ayur* "Gençliğine Acıyarak

³¹ Küli Çor Yazıtı 16, Tonyukuk Yazıtı 45-46 ve *buzurman tāsik* "Müslüman Tazikler" Tezcan - Zieme (1990:150).

³² Eski çağ Türk güzellik mefhumu ve "Türk normu" için ayrıca bkz. Esin (1976). Eserde çeşitli benzetmelerde fizik antropolojik özelliklerden yararlanılmıştır, meselâ, gecenin olmasının "dünyanın zenci Habeş derisi" olması gibi: 4961 *ķalıķ bütrü tuttu sewüglер **ķaşı** / ajuñ boldı **zengī habeş ķirtışı***. Bu benzetme kömür *ķirtışı*'na denk gelir: 5012 *yaşık yirke yansa yüzin **ķizlese** / **kömür ķirtışı dünyā yüzke basa***.

İhtiyarlığını Söyler" (E) başlıklı şiirinde kendisi ile ilgili yaptığı tasvire de uyar. Yûsuf burada kendi gençlik güzelliğini tam da "Türk normu"na uygun tanımlamıştır:

*esirkep açır men saña ay yigitlik / kamuğ körkümi sen
yıratıñ yıratıttım (6528)*

*temām erğuvān teg kızıl meñzim erdi / bu kün zaferān
urğın eñde tarıttım (6529)*

*yıparsıg kara başka kâfūr eşüdüm (Arat aşudum) / tolun
teg tolu yüz kayuğa ilettim (6530)*

*yaruk yaz teg erdim tümen tü çiçeklig / hazānmu tüşüttüm
kamuğnı kurıttım (6531)*

*kadıñ teg bodum erdi ok teg köni tüz / ya teg egri boldı
egildim töñittim (6532)*

Bu fizikî özelliklerini Yûsuf daha az ayrıntı ile *XI kitāb atı yörügin yime awuçğalığın ayur*'da yalnızca saç ve boyu için verir:

*teğürdi maña elgin elig yaşım / kuğu kıldı kuzğun tüsi teg
başım (365)*

*bodum erdi ok teg köñül erdi ya / köñül kılgu oğ teg bodum
boldı ya (371)*

KB'de eser kahramanları Ay Toldı ve oğlu Ögdülmiş'in de saçları Yûsuf'unki gibi kara kuzgun tüyüne benzetilmiştir (1098, 5643). Ögdülmiş'in hükümdar Kün Togdı'ya hitapları arasında "Ey yüzü dolun (ay)!" geçer (2723, 2843). Odgurmış da yakın akrabası Ögdülmiş'e "Ey yüzü ay!" diye seslenmiştir (3451):

*yalıñ yüzliğ erdim bütürdi sakal kara kuzğun erdim kuğu
kıldı çal (1098)*

*kara erdi kuzğun tüsi teg başım / kuğu kındı başka yetildi
yaşım (5643)*

*kişi umduçı bolsa boldı bulun / suyurka anı sen ay körki
tolun* (2723)

*közi toq kerek ked yime köñli bay / arıgılık kerek hem yüzi
körki ay* (2843)

*yanut bérđi odgurmış aydı çın ay / negü ol tilekiñ ayā körki
ay* (3451)

Bunlar, daha sonra da orta çağlar Türk şiirinden göreceğimiz "Türk normu"na uygun güzellik tasavvurları ile uygunlaşır.

Yûsuf'un hitaplarında ve benzetmelerinde yiğitlik ve cesaret için kullanmayı tercih ettiği yırtıcı hayvan adları da bu çerçevede değerlendirilebilir. *böke*, *toya*, *sıgun* ve *kök böri* kullanılan yırtıcı adlardır. En sık kullanılan *toya* ve ardından *böke*'dir. *Kök böri* ve *sıgun* Odgurmış - Kün Togdı münazarasında geçer (5378 aya *kök böri*, 5111 ay *sıgun*); hem *kök böri* 'boz kurt' hem de *sıgun* 'sığın' metnin hükümdarı dinlemeyen Odgurmış'ından Kün Togdı'ya seslenişidir. Aynı münazarada hükümdar için diğer yırtıcılar değil de bu ikisine de müracaat edilmiş olması dikkat çekicidir. *Böke* 'büyük yılan'³³, Türkçenin erken bir tarihinde 'güçlü savaşçı' için metaforlaşarak *alp* ile birlikte karşımıza çıkar; meselâ Küli Çor, İl Teriş Kağan'ın *alpı* ve

³³ KB *böke yolçılığ* - *oduğ beg* 'uyanık bey' 2354 (XXX *Ögdülmiş iligke sü başlar er negü kerekin ayur* bâbında), *negü tir eşitgil böke yawęusı* 5043 (Odgurmış'ın hükümdara cevabında), 5523 (Ögdülmiş'in hükümdara cevabında); 3264 *ay böke* (hükümdar Odgurmış'a), 4920 (hükümdar Ögdülmiş'e), 5105, 5375 (Odgurmış hükümdara), *ay böke* (Odgurmış Ögdülmiş'e) 3545, 6141 *ay beki* (Odgurmış Ögdülmiş'e). Belki metnin çeviri naşirleri tarafından "ey büyük hükümdar!" (Arat 419) ve "O noble ruler" (Dankoff, 230) olarak yorumlanan KB 5857 *ay ilçi uluğ*'daki *uluğ* ile *yigit*'e/gence karşı bir seslenişte karşılaştığımız 931 *ay uluğ* gibi kullanımlardaki KB'nin *uluğ*'larının bir kısmını *ay böke* / *beki* ile eř değer bir kullanım olarak değerlendirmeliyiz. Bu bağlamda 5857 *ay ilçi uluğ* seslenişi, belki en iyi KB 5165 *ay ilçi tonga!* ile karşılaştırılabilir. Bu kullanımlardaki *uluğ* (< luğ < Çin. *lung*) 'ejder' için olabilir.

bökesi idi. Bu yüzden erkek cinsinden Türk alplar için 'güçlü savaşçı' yanında, buradan genişleyerek hem eski Türkçe metinlerde hem de Moğolcada 'pehlivan, güreşçi' anlamlarını da kazanmıştır. *Böke*, artık KB'de *oduğ beg*, *Kün Toğdı ilig*, *Ögdülmiş* ve yakın akraba *Odğurmuş* için kullanılmış bir alplık simgesi³⁴ gibi gözüксе de 6388 **yil böke**, sözcüğün ilk anlamına ve onun yırtıcılığına işaret eder.³⁵ Orduya kumanda edecek tetik bir beyin, *böke* rehberliğinde yırtıcı arslana binen kılıç ve kamçılı bir alpa benzetildiği 2354'teki canlandırmada da sözcüğün ilk anlamını bulmaktayız. Hükümdarın Odğurmuş'a *böke* hitabını seçmesi, Esin'in silahlarına ve cemiyet hayatına veda edip bir manastırda yokluk murâkabesine dalarak kurtuluşa erişmeyi hedefleyen Buddhacı alp tipi ile karşılaştırmamıza imkân tanır (2006 [1965]: 292). **Toña** 'kaplan'³⁶ metnin en sık kullanılan alplık simgesi hitabıdır. (Kök) Türk Kağanlığı ailesinin yiğit tiginlerinden birinin adı **Toña Tigin** olarak kağanlık yazıt kayıtlarına girmiştir (Kül Tigin Kuzey 7, Bilge Kağan Doğu 31). Y 149 Eerbek Mezar Yazıtı **Toña Külig Tarқан Beg** için dikilmişti; oğlan adı **Yerlig Çor** olup kutsal devletinin hizmetine 17 yaşında girerek Töles Alp Tarkan'lığına kadar yükselen Türk alpinin mezar yazıtındaki 𐰽 soy damgasından türeyen 𐰽 aile damgasına bakarak **Toña Külig**

³⁴ *böke*'nin alplık simgesi olarak Türk ikonografisindeki yeri ile ilgili olarak bkz. E. Esin (1969: 161-182 [2003:137-150]). KB'de *ewren* sözcüğü de geçer (ED 13b). 6231. DLT'de ise *nag* (< Skr. *nāga*: DLT *nag yılan*, *nag yılı* (*lu yıl*'ın yerini alarak) da vardır.

³⁵ Kâşgarlı, DLT'de bir masal kahramanı olarak *yiti başlığ yil böke*'yi kaydetmiştir (545/446).

³⁶ **toña**: 36, 186, 196 **ay ersig toña** (Kitap sahibi, yani Yûsuf okuruna); 573 (Ay Toldı hükümdar hâcibine); 3397, 3482, 3685, 4761, 5088, 5987, 6066 (Odğurmuş Ögdülmiş'e); 3470, 4126, 4138, 4363, 4457, 4540, 4581, 5720, 5982 (Ögdülmiş Odğurmuş'a); 1360, 1409 (Ay Toldı Kün Toğdı hükümdara); 2818 **ay toña**, 1908, 2939, 3074, 3878, 5489 (Ögdülmiş hükümdara); 5182, 5164 **ay ilçî toña**, 5379 **ay küçlüg toña** (Odğurmuş hükümdara). 2825, 3125, 3277, 6231 (hükümdar Ögdülmiş'e); 5051 (hükümdar Odğurmuş'a).

Tarhan Beg'in de Töleslerden olduğu anlaşılıyor³⁷. *Toņa*, daha geç tarihli Buddhist çevrenin kâğıda yazılı metinlerinde daha sık karşımıza çıkar: *İsig Edgü Tutuk Er Toņa*, *Yazır Toņa*, *Oğul Toņa* (ED 515b **toņa**), *Edgü Toņa* (UWb 355b **ädgü**). Afrâsiyâb'ın Türk adı da *Alp Er Toņa*'dır (DLT, KB). Bu sözcüğün asıl anlamının 'kaplan' olduğunu söyleyen tek otoritenin Kâşgarlı olduğunu belirten Clauson, U I 39, 15/IV 8, 15'te sözcüğün anlamının 'kaplan' olduğunu söylemek için yeterli bir delil olmadığına işaret eder. Sözcük *toņa* ve *toņa* olarak *yaŋga/yaņa* 'fil' ile birlikte geçmiştir.³⁸ Biz hem **toņa**'nın hem de *yaŋga/yaņa*'nın Kara Hanların tiginlerinin de unvanları arasında olduğunu biliyoruz.

Kendinden yaşça küçüğe sevgi bildiren hitaplardaki **kozi** 'kuzu'³⁹, **botu** 'köşek'⁴⁰ tercihleri de bu tarz Türk özelleştirmelerini gösterir. Öte yandan hem **kozi** 'kuzu' hem de **botu** 'köşek' metinde birkaç yerde vezin zaruretiyle 'insanoğlu' için kullanılmıştır, bunların da **oğul** 'insan yavrusu'na benzer bir değeri yüklediği anlaşılıyor.

Bütün bunlar Yûsuf'un içinde bulunduğu toplumun sosyal ve kültürel iletişim kodlarını anlamamızı ve Yûsuf'un dilinin yeterliliği ve yetkinliğini belirlememize imkân sağlıyor.

³⁷ Yazıtlar için sırasıyla bkz. Kormuşin (1997: 254-256 Y 149 Eerbek II, 252-254 Y 147 Eerbek I).

³⁸ Zieme (1975b:114 str. 59 *yaŋga-larım toņa-larım*, ayrıca bkz. s. 128'deki açıklama); Molnár-Zieme (1989:142, str. 23 *yaņa-larım toņa-larım*, str. 27 *toņa-larım y(a)ņa-larım*). E. Esin de buna dikkat çekmiştir (2001:139-140).

³⁹ **kozi**: 1638 (Yûsuf genç okuruna), 4631 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay bağırşak kozi** 3311 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay kozi** 695 (Ay Toldı hükümdara veya daha güçlü olarak genç okuruna), 1314 (Ay Toldı oğlu Ögdülmüş'e), 5843 (Ögdülmüş hükümdara), 5925 (Ögdülmüş hükümdara, fakat daha çok genç okura).

⁴⁰ **botu**: **botu** 4400 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), **ay botu** 4443, 4663 (Ögdülmüş Ogdurmuş'a), 5342 (Ogdurmuş hükümdara, fakat daha çok hükümdara konuşmasında genç okura).

2.3. Yûsuf'un ve adı-sanı belli ailesinin memleketi **Kuz Ordu**'dur. *Kuz Ordu*, birleşğin ikinci parçası ile devletin sevk ve idaresi için seçilmiş bir Türk *Ordu*'suna, Türk kağanlık başkentine işaret eder⁴¹. İlk parçası *kuz* ile bu başkent in kağanlık sınırlarının "kuz(ey)" kısımlarına düştüğü bellidir. Bu Türk Kağanlığının güneyde de bir başkenti olduğunu hemen gösterir: Kâşgar. *Kuz Ordu* İslâm kaynaklarında *Ƙuz balıĝ*, *Ĝuz balıĝ* olarak, Çin kaynaklarında da *Hu-sze-wolu-do* olarak Çince telaffuzuyla kaydedilmiştir (Togan 1979: 270-271). Yûsuf'un çağdaşı Kâşgarlı Mahmud'un Türk lughatında ve haritasında Çu ırmağı kıyısında yer aldığı belirtilen *Kuz Ordu* (Kara Han) Türk Kağanlığının ordugâhıdır (Barthold 1975: 103, Hunkan 2008:9).⁴² Kâşgarlı ve Yûsuf'un zamanında, hem Kâşgarlı'nın tanıklığı ile hem de KB'nin mensur ve manzum mukaddimelerinde Yûsuf'un doğum yeri bilgilerinde Kuz Ordu'dan Balasagun'a doğru yapılan geçişler de Kuz Ordu'nun Balasagun'a denk geldiğini göstermektedir. DLT'nin hem *uluş* hem de *ordu* maddelerinde bu açıkça belirtilmiştir. Bu bakımdan **biz Yûsuf'un ve ailesinin kök yerlerinin Balasagun olduğunu ifade edebiliriz; yani Yûsuf kent soybudur.**

⁴¹ Bu En Eski Türkçe sözcüğün 'kağanın/beyin oturduğu şehir' anlamını 11. yüzyılda da sürdürdüğünü Kâşgarlı'nın sözlüğü tanıklar (74/62), dolayısı ile *ordu* Türklerde devlet merkezine işaret etmiştir. *Ordu balıĝ* = *ordu kend* / *orduken* de böyledir. Kâşgarlı, Dünya haritasını, haritada Balasagun olarak işaret edilen şehri esas merkezi olarak almış, diğer şehirleri ve ülkeleri, Balasagun'a göre ve doğu merkezli olarak düzenlenmişti. Balasagun'a Kara Hanlılarda *Ƙuz Ordu* yanında, *Ƙuz Uluş* da dendiğini biliyoruz (DLT 43/29 *uluş*: *Ƙuz uluş*, 74/62 *ordu*: *Ƙuz ordu*; Togan 1979⁵: 271; Sarıcaoğlu 2008). *Kuz Ordu* birleşğinin *Ƙuz* unsuru ile ilgili olarak bkz. ED 680b **kuz** (**ku:z?**). DLT 74/62 **ordu** 'beyin oturduğu şehir, bundan Kâşgar'a **Ordu Kend** adı verildi ki beylerin ikamet ettiği şehir demektir.' 173/149 **kend** 'şehir. Kâşgar için **Ordu Kend** denir; ikamet edilen şehir demektir; çünkü Afrâsiyab, güzel havasından dolayı orada otururdu. Burası aşağı Çin'dir'. KB'nin A nüshasındaki kayıt için bkz. yukarı. En Eski, Eski ve Orta çağ Türk "ordu"ları için bkz. Esin (1968).

⁴² Kuz Ordu, Kök Türk kağanlığının da batı kanadının ordugâhı idi. Bkz. Pritsak (1951: 285, 287), Salman (1973: 57), Taşağıl (2004: 69), Hunkan (2008).

Kâşgarlı'nın Balasagun ve civarının Türk yerleşme tarihi ve demografik yapısı ile ilgili notlarını (25/11, 623/519, 623/520, 624/520, 634/530 **Zanbı Art** "Koçnar Başı ile Balasagun arasında bir dağ geçidinin adı"), hem Batı (Bizans, Arap, Fars) hem de Doğu (Çin) kaynakları teyit eder⁴³. Kâşgarlı, Türk dili alanlarını tanımlarken, Balasagun'un çok dilli yapısından söz eder, "*Balasagunlular Soğdca ve Türkçe kullanırlar. Tırāz ve Bayzā şehirlerinin halkı dahi böyledir.*" kaydını düşer (DLT 25/11). Balasagun, DLT'de *sogdak* maddesinde de tekrar Sogdlar ile birlikte anılır. Ancak Kâşgarlı, Sogdların aslen Buhara ile Semerkand arasındaki Sogd'dan olup Balasagun'a gelip yerleşmiş bir halk olduğunu da belirtir. Aynı maddede, Sogdların Türk kılığını aldıkları, Türk huyu ile huylandıklarını da söylemiş olması (DLT 24/10, 237/206), Balasagunlu Sogdların hâkim dil Türkçeyi artık iyi bildiklerini ve Türk kültürünü benimsediklerini gösterir. İsficâb'dan Balasagun'a kadar uzanan Argu şehirleri halkının dilinin, Kâşgarlı'nın tanımıyla 'çapraşık' (DLT 25/11, 76/64) olmasının sebeplerinden biri de bu olmalıdır.

DLT'deki dile ve nüfusa dair bu kayıt, tarihsel ve arkeolojik delillerle de denetlenebilmekte ve teyit edilebilmektedir⁴⁴. **Aşağı Çu'nun ve Balasagun'un Türk soylu nüfusuna dair ilk kayıtlar**, en azından Hunlara kadar kadar uzatılabilir. Chih-Chih liderliğinde bir kısım Hun boylarının Talas boylarına yerleştiği ve bu Hunların nüfuzlarının Isıkgöl'e kadar uzandığı; bir kısım Wu-sunlarla Töles boylarını da hâkimiyet altına aldıkları bilinmektedir. Hun nüfusunun güneye inişine dair bu kayıtlar, bölgenin daha eski Türk soylu tarihini de belirtir.

Türk Arkeolojisi Çu vadisinde 8. yüzyıldan sonra Karluk kültürü ile Sogdak kültürünün karışık bir şekilde görülmeye başlandığını haber verir (Ögel 1962: 173). 9.-10. yüzyıllarda

⁴³ Balasagun şehir tarihi ile ilgili olarak bkz. Togan (1979); Konukçu (1992).

⁴⁴ Bkz. Ögel (1962: 171, 317-332), Balasagun için özellikle bkz. 325-328.

Karlıkların merkezinin Balasagun olduğu, hatta 943 yılından bir süre önce Balasagun'un "putperest Türkler" in bir saldırısına uğradığını da kaynaklar belirtmektedir (Barthold, Golden 1990: 476). Yûsuf'un zamanında bölgede, Müslümanlığın dışında, daha eskilere dayanarak Budhizm'in ve Hristiyanlığın Nesturî kolunun da üyelerinin olduğu biliniyor. Biz buradan Yûsuf'un doğup büyüdüğü kentli sosyal muhitinin İslâmiyet-Budhizm-Nesturî Hristiyanlık kültürlerini bir arada yaşayan bir muhit olduğu sonucunu da çıkarabiliriz.⁴⁵

Anlaşılan Yûsuf, Türk ve Sogd her iki etnik unsur arasında da her üç dine inanırın olduğu bir ortamda büyümüştür. Yûsuf'un aile geçmişinde Budhizm'in aranabileceğini belirtmek şartırcı olmaz, zira onun eserinin tek hedef kitlesi yalnızca Müslüman Türkler değil, Müslüman olmayan Türkler ile artık Türkçe konuşan Sogdlardır da. Bu onun eserine yayılmış hâlde bulunabilir. Eserde, Yûsuf'un daha çok Oğurmuş ile açığa çıkan Budhist öğretiyeye ilişkin bilgisi de kolayca seçilmektedir.⁴⁶ Oğurmuş ile Öğdülmiş

⁴⁵ Orta çağlarda Orta Asya'nın çok dinli yapısı hakkında bkz. Klimkeit v.d. (2000: 60-90)

⁴⁶ Yûsuf'un Budhist öğretiyeye hâkimiyeti ve Türkçe Budhist terminolojiye dair bilgisine işaret eden yazılar olarak Çağatay (1967) ile Barutcu Özönder (2003)'e bakılabilir. Çağatay, Oğurmuş'un yaşayış ve hareket tarzı ile sözlerini, bıraktığı miras yanında, hizmetkârı Kumaru'nun adından da yola çıkarak KB'nin diğer üç tipine göre onun "budizmi veya hiç değilse şayet müslüman oldu ise de, gizlice eski dini, Buda taraftarlarını temsil ettiğini bu devir islâm zâhidlerinin budizm'den ayrılmadıkları" nı söyleyerek Budhizm ve Budhistlere gereken siyasete de işaret edip (46) Oğurmuş'un Budhist Türk Uygurları ve Budhizmi temsil ettiğini ileri sürmüştür. Onun bu iddiasını destekleyen bir veri Oğurmuş'un Öğdülmiş'e hitabında karşımıza çıkmaktadır. Oğurmuş, 4701. beyitte **ay ersig çomak** diye Öğdülmiş'e seslenerek dünyadan yüz çevirip olana kanaat ettiğini anlatmaya devam etmiştir. Dikkate değer olan bu seslenişten sonra, Oğurmuş'un tezini güçlendirmek için Kur'anî ve/veya Tevratî delillere de müracaat etmesidir. Müslüman Öğdülmiş'e **çomak** diye seslenmenin, Müslüman olmayan Türklerle sınırlanmış olması, Çağatay'ın iddia ettiği gibi Oğurmuş'un dinî kimliğini Müslümanlık dışındaki dinlerden birine yerleştirir ki, metin bunun güçlü olarak

arasında geçen münazaralarda, Yûsuf'un ad bildirmeden din ve dünya bilgisi de açığa çıkmaktadır. Meselâ, 4710 Şeddâd, 4711 Nemrud, 4712 Firavun, 4713 Kârûn, 4714 Büyük İskender, 4715 Hz. Musa, 4716 Süleyman, 4717 Hz. İsa, 4718 Hz. Muhammed'in kastedildiği beyitlerdir.

3. Balasagunlu Yûsuf, *Kutadgu Bilig*'de dilinin bütün sosyal ve kültürel iletişim kodlarını yetkinlikle kullanarak 11. yüzyıl Türk hükümdarlık *kutunun* öğretisini, Türk devlet erkânı,

Buddhizm olduğunu göstermektedir. Bu durumda, *Kutadgu Bilig*'in bu müşaveresi ve Ogdurmuş'un hükümdarla olan mektuplaşmaları ile onunla yaptığı konuşmasının ilgili kısımları Müslüman Türk muhitinin Türkçe en eski polemik metni olarak da değerlendirilebilir. **Çomağ** DLT'te 'çomak, sopa' (191/164) cins adı yanında ardından **Çomağ** 'Uygurlara ve bütün kâfirlere göre Müslüman', **Çomağ eri** 'Müslüman adam' (191/164) olarak tanımlanmıştır (ayrıca bkz. ED 423 ? F **çomak**). Bu özel ad, *çap-* maddesinde **Çomağ tat boynun çaptı** 'Uygur lehçesinde, Müslüman kâfirin boynunu vurdu' örneğinde de geçmiştir. Bu örnek cümleden **Çomağ**'ın karşıtının **Tat** olduğu anlaşılmaktadır. KB'de **Tat** hiç geçmez. **Tat**'ın 11. yüzyıl İslâmî Türk muhitinde, artık birbirinden ayrı birkaç topluluğa alem olduğu anlaşılıyor. DLT'den **Tat** etnoniminin bir yandan 'Bütün Türklerin nezdinde Fars' (228/198, 374/295, 406/317, 406/317) için kullanılırken, bir yandan da '(Yagma ve Tohsıların) Uygur kâfirleri' (30/16, 228/197, 265/233, 406/317, 413/324) için de kullanıldığı anlaşılıyor. Bu etnonim, DLT'de **Tat Tawğaç** sıralamasıyla 'Yagma ve Tohsıların konuşmasında Uygur (ve Çinli)' için de geçmiştir (228/197, 228/198, 406/317). Kara Hanların da unvanları arasında geçtiğini bildiğimiz **Tawğaç**, DLT'de 1. Mâçin, yukarı Çin (21/10, 228/197), 2. Çinli (228/197), 3. Çin diyarında oturan bir Türk boyu (228/197, 228/198) olmak üzere hem coğrafi hem de topluluk adı olarak verilmiştir. **Tawğaç Han** DLT'de hem 'melik, hükümdar' (228/198, hem de 'Çin hakani' (215/185) içindedir. Hem **Tat** hem **Tawğaç** Türk Runik harfli yazıtlarda da tanıklanmıştır. Türk Runik harfli metinlerde **Tat** 'yabancı'yı gösterirken, **Tabğaç** T'ang hanedanını işaretlemiştir. Biz **Tat** ve **Tawğaç**'ı daha sonra aynı sıra ile Çingiz Türk-Moğol imparatorluğunun vârisleri Kırım hanlarının unvanlarında da buluyoruz (1467 (Dok. 2), 1472 (Dok. 3), 1472-1474 (Dok. 4), 1654 (Dok. 64) tarihli bu belgeler ve diğerleri için bkz. Kołodziejczyk (2011). Bunlar **Tawğaç**'ın hem Kök Türk ve Uygur kağanlığı yazıtlarında hem de Çingiz'in imparatorluğunda 'Çinli'yi gösteren bir etnonimden çok, Mâçin'e; Yukarı Çin'e hâkimiyeti gösteren bir âlâmet olduğuna işaret ediyor.

âdâbı ve usûlünü bütün incelikleriyle edebî-bediî düzeyde bir mesaj hâlinde ilk dili Türkçe olanlar ile artık Türk kılığına girmiş olanlara vermiştir. Yûsuf ve eseri tarihsel diyalektolojinin zaman - mekân - konuşur bilgisini dakik olarak sunması bakımından bir yandan Türkçenin standartlaşma süreçlerinin daha iyi anlaşılması bir yandan da eserin bize ulaşan nüshaları ile dilin hem Erken Orta hem de izleyen aşamalarındaki diyalektal türlenme akışının tanımlanabilmesi için birinci el kaynak değerindedir. Bütün *Kutadgu Bilig* yazmaları, ne yazıcıların kendi diyalektlerine bir tercüme ne de metnin dili ile yazıcının dilinin uzlaştırıldığı kısmî uyarlamalar değildirler. Her üç KB yazması da yazıcılarının metni hiç değiştirmeden olduğu gibi bir ayna kopyasını yapmaya çalıştıkları ayna kopyalardır. Ancak her üç metin arasında yazıcı müdahalelerinin sonuçları olarak görülen farklılıkların birleştikleri özellikler, yazmaların yazıcılarının diyalekti ile metnin kaynak diyalektinin aynı, fakat devamı olduğuna götürmektedir. Elbette KB yazmalarındaki yazıcı müdahalelerinin neler ve nerelerde olduğunu belirlemek, hem şecerevî hem de tarihsel diyalektoloji açısından bize aydınlatıcı bilgiler verecek, değişme süreçlerinin istikametlerini ve niteliklerini anlamamıza yardımcı olacaktır. Bu itibarla, eldeki yazı bu sorulara cevap arayacak bundan sonraki "*Kutadgu Bilig* II: *Kutadgu Bilig*'in metin türü ve tarihsel diyalektoloji için değeri" başlıklı incelemeye dair, *Kutadgu Bilig*'in zaman - mekân - konuşur bilgilerini anlamak için yapılmış bir giriş olarak değerlendirilmelidir.

KAYNAKÇA

ALİŞİK C. Eralp (2008). "Divânu Lûgati't-Türk'te Oğuz Damgaları", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 65-78.

- ARAT R. Rahmeti (1974²). *Kutadgu Bilig II Çeviri*. Ankara : Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- ARAT R. Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig III İndeks*. İndeksi neşre hazırlayanlar: K. ERASLAN, O. F. SERTKAYA, N. YÜCE. Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 47. Seri: IV-Sayı: A 12. İstanbul.
- ARAT R. Rahmeti (1979²). *Kutadgu Bilig I: Metin*. Ankara : Türk Dil Kurumu Yayınları. (KB)
- BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç (1925). "Kutadgu Bilig'in zikrettiği Bugra Han kimdir?" ve E. Denison Ross'un notu, *Türkiyat Mecmuası I*, 221-226.
- BARTHOLD Vasiliy Vladimiroviç (1975). *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, (Hzr. K. Y. KOPRAMAN ve İ. AKA), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- BARUTCU ÖZÖNDER F. Sema (2003). "Erken Orta Türkçe'de Buddhist ve İslâmî Terminoloji Üzerine Bir Karşılaştırma", *KÖK Araştırmalar*, V(1) Bahar, 13-31.
- BUHARALI Eşref (1990-1991). "Çigiller", *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, XV/26 (1990-1991), 59-62.
- ÇAĞATAY Saadet (1967). "Kutadgu Bilig'de Odgurmuş'ın Kişiliği", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1967*, 39-49.
- CHAVANNES Éd., P. PELLiot (1911, 1913). "Un traité manichéen retrouvé en Chine", *Journal Asiatique* 1911 nov.-déc., 499-617; (deuxième partie) *Journal Asiatique* 1913 jan.-fév., 99-199 & mar.-avr., 261-394, + 2 pls.
- CLAUSON Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*. Oxford University Press. (ED)

- CLEAVES Francis Woodman (1949). "Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 12, No. 1/2 (Jun., 1949), 1-133+ 27 plates.
- DANKOFF Robert (1983). *Yūsuf Khaşş Hājib, Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig), A Turko-Islamic Mirror for Princes*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- DANKOFF Robert (1981). "Inner Asian Wisdom Traditions in the Pre-Mongol Period", *Journal of the American Oriental Society*, Vol. 101, No. 1, *Oriental Wisdom* (Jan. - Mar., 1981), 87-95.
- DOERFER Gerhard (1963–1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen. Unter besonderer Berücksichtigung älterer neupersischer Geschichtsquellen, vor allem der Mongolen- und Timuridenzeit*. Bd. I-IV, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. **(TMEN)**
- DONUK Abdulkadir (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdarî ve Askerî Ünvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- EKREM, Erkin (2008). "11. Yüzyılda Türk Dünyasının Doğu Kısmı", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 29-62.
- ERCİLASUN Ahmet B. ve Ziyat AKKOYUNLU (2014). *Kâşgarlı Mahmud Dîvânu Lugâti't-Türk. Giriş - Metin - Çeviri - Notlar - Dizin*. Ankara : TDK Yayınları. **(DLT)**

- ERDAL Marcel (1984). "The Turkish Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 47, No. 2, 260-301.
- ERDAL Marcel (1991). *Old Turkic word formation: a functional approach to the lexicon, I-II*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz Verlag.
- EREN Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Bizim Büro Basım Evi.
- ESİN Emel (1968). "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 10, 135-215.
- ESİN Emel (1969). "Evren Selçuklu Sanatı Evren Tasvirinin Türk İkonografisindeki Kökenleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, Sayı I: 1969, Ankara 1970, 161-182 [E. Esin (2003) *Orta Asya'dan Osmanlıya Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabcacı Yayınevi: İstanbul, 137-150].
- ESİN Emel (1976). "Farhar-ı Halluğ (Karluk Budist Sanatı)", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, 79-106 + XIV Levha.
- ESİN Emel (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Toplu Eserler 1, İstanbul: Kabcacı.
- GENG Shimin (1978). "Huihuwen monijiao siyuan wenshu chushi". *Kaogu xuebao* 4, 497-516. 耿世民：《回鹘文摩尼教寺院文书初释》，刊于《考古学报》，1978年第4期。
- GOLDEN Peter B. (2000). "Orta Asya'da İslâmiyetin İlk Dönemleri ve Karahanlılar", (Çev. H. BERKTAY), *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Ed. D. SINOR, İletişim Yayınları: İstanbul, 459-497.

- GOLDEN Peter B. (1992). *An Introduction to the History of Turkic: Ethnogenesis and State-formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.
- GOLDEN Peter B. (2011). *Central Asia in World History*, New York - Oxford: Oxford University Press.
- GRENARD M. Fernand (1900). "La légende de Satok Boghra Khan et l'histoire", *Journal Asiatique*, 9/ 15, 5-79. Türkçe Çevirisi: O. TURAN (1929) "Satuk Buğra Han Menkıbesi ve Tarihi", *Ülkü*, Sayı: 74, 145-149; Sayı: 79, 45-52; Sayı: 80, 153-160; Sayı: 82: 343-350; Sayı: 83: 429-436.
- GRONKE Monica (1986). "The Arabic Yarkand Documents", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, University of London, Vol. 49, No. 3, 454-507. Doc. III = Tekin Ş. (1979-1980).
- GRØNBECH Kaare (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Monumenta Linguarum Asiae Maioris: Copenhagen. (CC)
- HO Kai-lung (2008). "The New Creation of the Seal Transmitting the State Myth by the Mongol-Yuan and the Manchu-Qing", *New History*, XIX/1 (March 2008), 1-54.
- HO Kai-lung 何啟龍 (2008). "The Myth of the Seal Transmitting the State in the Yuan and Qing Dynasties 蒙元和滿清的「傳國玉璽」神話——兼論佛教「二教之門」的虛構歷史", *New History*, XIX/1 (March 2008), 1-54.
- HUART Clément (1914). "Trois actes notariés Arabes de Yârkend, Documents de l'Asie Centrale (Mission Pelliot)", *Journal Asiatique*, 4, 607-627.

- HUCKER Charles O. (1985). *A Dictionary of Official Titles in Imperial China*. Stanford: Stanford University Press.
- HUNKAN Ömer Soner (2005). *Orta Asya'da İlk Müslüman Türk Devleti Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Kuruluş - Gelişme - Çöküş*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Doktora Tezi.
- HUNKAN Ömer Soner (2008). "Kâşgarlı Mahmûd ve 11. Yüzyılda Türkler", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 3-27
- HUNKAN Ömer Soner (2015). *İpek Yolunun Muhafızları. Steplerden Kentlere Türk Hakanlığı (Karahanlılar) Ordusu*. Antalya: Otorite Kitap 25.
- İNALCIK Halil (1966). "Kutadgu Bilig'de Türk ve İran siyaset nazariyeleri ve gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE, 259-271.
- KAFESOĞLU İbrahim (1970). "Yazılışının 900. yılı münasebetiyle Kutadgu Bilig ve kültür tarihimizdeki yeri", *İÜ Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, I (Ekim 1970), 1-38.
- KASAI Yukiyo (2014). "The Chinese Phonetic Transcriptions of Old Turkish Words in the Chinese Sources from 6th-9th Century: Focused on the Original Word Transcribed as *Tujue* 突厥", *内陸アジア言語の研究 / Studies on The Inner Asian Languages*, C. XXIX, 57-135.
- KLIMKEIT H.-J., R. MESERVE, E. E. KARIMOV ve C. SHACKLE (2000). "2. Religious and religious movements", ed. BOSWORTH C. E. ve M. S. ASIMOV, *History of Civilizations of Central Asia, Volume IV The*

age of achievement: A.D. 750 to the end of the fifteenth century, Part Two The achievements içinde, Multiple History Series, UNESCO Publishing. 60-90.

KOÇNEV Boris D. (1995). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 1)", *Vostoçnoe storiçeskoe storiçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny*, Vıpusk 4, Moskova, 201-278.

KOÇNEV Boris D. (1997). "Svod Nadpisey na Karahanidskih Monetah: Antroponimy i Titulatura (Çast 2)", *Vostoçnoe storiçeskoe storiçnikovedenne i Spetsialnie Distsipliny*, Vıpusk 5, Moskova, 245-314.

KOŁODZIEJCZYK Dariusz (2011). *The Crimean Khanate and Poland-Lithuania: International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th century): A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents. The Ottoman Empire and its Heritage Politics, Society and Economy*, Vol. 47, Leiden-Boston : Brill.

KONUĞÇU Enver (1992). "Balasagun", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 5, 4.

KORMUŞİN İgor V. (1997). *Tyurkskiye Yeniseyskiye Epitafii. Teksti i issledovaniya*. Moskova: Nauka.

KÖPRÜLÜ Fuad (1939). "Eski Türk unvanlarına âit notlar", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, II, 17-33.

LIEU, Samuel N. C. (1981). "Precept and Practice in Manichaen Monasticism", *The Journal of Theological Studies*, XXXII/1, 153-173, özellikle 163-173.

LIEU Samuel N. C. (1998). *Manichaeism in Central Asia and China*. Nag Hammadi and Manichaen Studies, Leiden ; New York ; Köln : Brill.

- MACKERRAS Colin (1969). "Sino-Uighur Diplomatic and Trade Contacts (744 to 840)", *Central Asiatic Journal*, vol. 13, No.3, 215-240.
- MAU-TSAI Liu (2006). *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*. Çev.: E. KAYAOĞLU ve D. BANOĞLU, İstanbul: Selenge Yayınları.
- MERÇİL Erdoğan (2007). "Resuldar", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 34, 588.
- MINORSKY Vladimir (1942). "Some early documents in Persian (I)", *Journal of the Royal Asiatic Society*, 1942, 181-194.
- MOLNÁR Ádám ve Peter ZIEME (1989) "Ein weiterer uigurischer Erntesege". *Altorientalische Forschungen* 16/1, 140-152.
- MORIYASU Takao / 森安 孝夫 (1991). *ウイグル=マニ教史の研究 Uiguru manikyōshi no kenkyū. A Study on the History of Uighur Manichaeism. Research on Some Manichaeian Materials and their Historical Background*. Memoirs of the Faculty of Letters, Osaka University 31-32, Heise 3 nen. 1-248, 44 Resim. DOI: 10.11501/3063585. Almanca çevirisi: MORIYASU Takao (2004) *Die Geschichte des uigurischen Manichäismus an der Seidenstrasse : Forschungen zu manichäischen Quellen und ihrem geschichtlichen Hintergrund*. übersetzt von Christian STEINECK, Studies in Oriental religions ; v. 50, Wiesbaden: Harrassowitz 2004, xix, 292 p.
- MORIYASU Takao (2003). *Four lectures at the Collège de France in May 2003. History of Manichaeism among the Uighurs from the 8th to the 11th centuries in Central Asia*. (Osaka University the 21st Century COE Program

- Interface Humanities Research Activities 2002-2003. 3: world history reconsidered through the Silk Road.) Osaka, 23-111.
- ÖGEL Bahaeddin (1962). *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi. Orta Asya Kaynak ve Buluntularına Göre*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- PRITSAK Omeljan (1953/1997). "Kara-Hanlılar", *İslâm Ansiklopedisi*, VI, İstanbul, 251-273.
- PRITSAK Omeljan (1951). "Von den Karluk zu den Karachaniden", *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. 10, 270-300+2 harita.
- RADLOFF Wilhelm (1928). *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des verfassers von S. MALOV herausgeben*. Leningrad. (USp.)
- RÖHRBORN, Klaus (1977-1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien, Lieferung 1-6*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. (UWb)
- RYBATZKI Volker (2006). *Die Personennamen und Titel der mittelmongolischen Dokumente. Eine lexikalische Untersuchung*. Publications of the Institute for Asian and African Studies 8, Helsinki.
- SALMAN Hüseyin (2001). "Karluklar", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 24, 509-510.
- SARICAOĞLU Fikret (2008). "İlk Türk Haritacısı: Kâşgarlı Mahmûd", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, (Ed. F. Sema BARUTCU ÖZÖNDER), Ankara: T. C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Anma ve Armağan Kitapları Dizisi 11, 121-134.

- SIMS-WILLIAMS N., J. HAMILTON (1990). *Documents turco-sogdiens du IXe-Xe siècle de Touen-houang*. Corpus Inscriptionum Iranicarum II:3, London.
- ŞAHİN İbrahim (2008). "Divanü Lügâti't-Türk'te Geçen Uç şehrinin Yeri ve Anlamı", *Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 19, 117-122).
- STEINGASS Francis J. (1892). *A Comprehensive Persian-English Dictionary*. London.
- TAAFFE Robert (2000). "Coğrafi Ortam", *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Ed. D. SINOR, İletişim Yayınları: İstanbul, 33-59.
- TAKATA Tokio (1987). "Note sur le dialecte chinois de la région du Hexi aux IXe-Xe siècles", *Cahiers d'Extrême-Asie*, Vol. 3, Numéro spécial Etudes de Dunhuang / *Special Issue on Dunhuang Studies* en l'honneur de Fujieda Akira, 93-102.
- TAŞAĞIL Ahmet (2004). *Göktürkler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- TEKİN Şinasi (1975). "Bilinen en eski İslami Türkçe metinler: Uygur harfleriyle yazılmış Karahanlılar devrine âit tarla satış senetleri", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, IV, 1975, 157-86.
- TEKİN Şinasi (1979-1980). "A Qaraĥanid document of A.D. 1121 (A.H. 515) from Yarkand", *Eucharisterion: essays presented to Omelĥan Pritsak*. (Harvard Ukrainian Studies, III-IV, 2: 868-883=Gronke 1986, Doc. III).
- TEKİN Talat (1993). *Hunların Dili*, İstanbul: Doruk Yayınları 33.
- TEZCAN Semih (1981). "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine". *Türk Tarih Kurumu Belleten*, XLV/2, 178, 23-78.

- TEZCAN Semih ve Peter ZIEME (1971). "Uigurische Brieffragmente", *Studia Turcica*, Budapest, 451-460.
- TEZCAN Semih ve Peter ZIEME (1990). "Antiislamische Polemik in einem alttürkischen buddhistischen Gedicht aus Turfan", *Altorientalische Forschungen*, 17, 146-151 + 2 Taf.
- THOMAS F. W. ve G. L. M. CLAUSON (1927). "A Second Buddhist Text in Tibetan Characters", *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 2 (Apr., 1927), 281-306.
- TOGAN Zeki Velidi (1979⁵). "Balasagun", *MEB İslâm Ansiklopedisi*, II, 269-272.
- TOGAN İsenbike, G. Gülnar KARA ve C. BAYSAL (2006). *Eski Çin Kaynaklarına Göre Eski Tang Tarihi (Chiu T'ang-Shu) 194a "Türkler" Bölümü (Açıklamalı Metin Neşri)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- WITTFOGEL Karl ve Feng CHIA-SHENG (1949). *History of Chinese Society, Liao (907-1125)*. Philadelphia: Transactions of the American Philosophical Society, 1949.
- YAKUPOĞLU Cevdet (2010). "Türkistan'ın Büyük Türk Boylarından Çigiller ve Anadolu'da İskân İzleri", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 29/47, 103-136.
- YOKKAICHI Yasuhiro (2010). "Chinese Seals in the Mongol Official Documents in Iran: Re-examination of the Sphragistic System in the Il-khanid and Yuan Dynasties", *Journal of the Turfan Studies: Essays on the Third International Conference on Turfan Studies, The Origins and Migrations of Eurasian Nomadic Peoples*, May 2010, 215-230.

- YÜ Ying-shih (2000). "Hsiung-nu (Şyung-nu)", *Erken İç Asya Tarihi* içinde, Denis SINOR (ed.), İletişim Yayınları: İstanbul, 167-208.
- ZIEME Peter (1975a). "Ein uigurischer Text über die Wirtschaft manichäischer Klöster im Uigurischen Reich", L. LIGETI (ed.) *Researches in Altaic Languages. Papers read at the 14th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference held in Szeged, August 22-28, 1971, Budapest*, 331-338.
- ZIEME Peter (1975b). "Ein uigurischer Erntesegegn", *Altorientalische Forschungen*, 3, 109-142.
- ZIEME Peter (1985). *Buddhistische Stabreimdichtung der Uiguren*. Berliner Turfantexte 13, Berlin.